Yrd. Doç. Dr. Murat Akgündüz

OSMANLI MEDRESELERİ

-XIX ASIR-

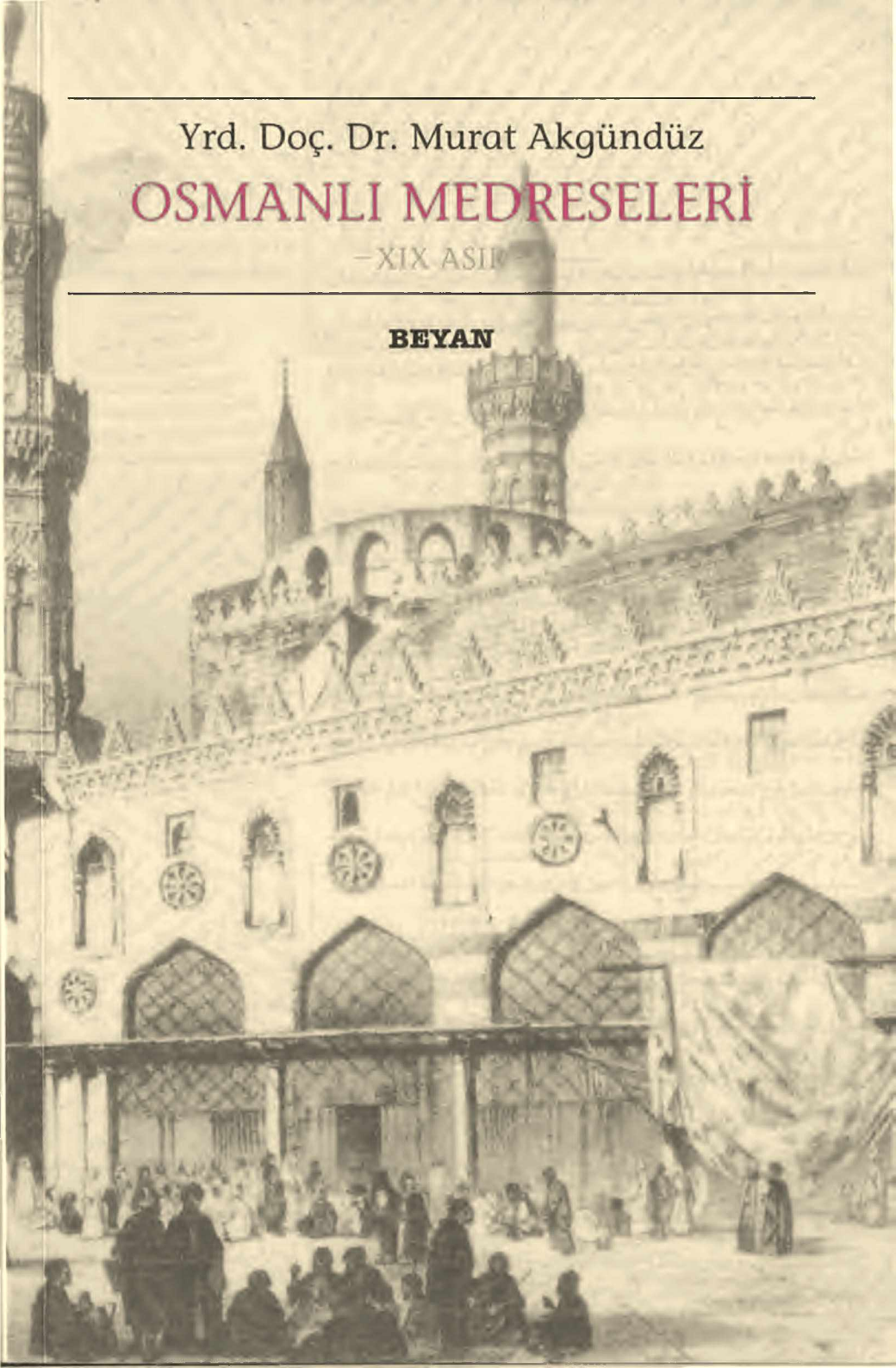

BEYAN

Beyan yayınları'nın 374. kitabı olarak yayına hazırlandı, dizgi ve sayfa düzeni Hasan Demir, kapak tasarımı Bey ajans, baskı ve cilt Umut Matbaacılık (637 09 34) tarafından gerçekçekleştirildi ve Ekim 2004'de İstanbul'da yayımlandı. ISBN 975-473-324-4

Yrd. Doç. Dr. MURAT AKGÜNDÜZ

OSMANLI MEDRESELERİ
XIX. ASIR

BEYAN

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. No: 49/3 • 34410 Cağaloğlu-Istanbul
Tel: 0212. 512 76 97 • Tel-Faks: 0212. 526 50 10

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ, 7
KISALTMALAR, 9
GİRİŞ, 11
I. Kaynaklar ve Araştırmalar, 11
A. Arşiv Belgeleri, 11
B. Târih ve Biyografiler, 12
C. Hâtırât Kitapları, 13
D. Araştırmalar, 14
II. XIX. Asra Kadar Medreselerin Târihî Gelişimi, 17

BİRİNCİ BÖLÜM
MEDRESELERİN TEŞKİLÂT YAPISI, 23
I. Medrese Binalarının İnşâsı ve Tamiri, 23
II. Medrese Talebeleri (Talebe-i Ulûm), 28
A. Talebe İmtihanları, 30
B. Talebelerin Kontrolü ve Sosyal Olaylara Tepkileri, 35
C. Talebelere Yardım Yapılması, 44
III. Medreselerin Öğretim Kadrosu, 49
A. Müderrislerin Tayin ve Azli, 49
B. Müderrislerin Geliri, 56
C. Müderrislerin İstihdam Edildiği Sahalar, 59
D. Câmi Dersleri ve Dersiâmlar, 64

İKİNCİ BÖLÜM

MEDRESELERİN İLMÎ VE FİKRÎ YAPISI, 71

I. Medreselerde Okutulan Dersler, 71

II. Medreselerdeki Ders Okutma Usûlleri, 84

III. Medreselerin İlmî ve Fikrî Açıdan Gerilemesi, 89

IV. Medreseleri Islah Gayretleri, 97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELER VE MEKTEPLER, 113

I. Medrese ve Mektep Tahsilinin Karşılaştırılması, 113

II. Medrese Tahsilinin Mektep Karşısındaki Üstün Yönleri, 129

Sonuç, 139

Bibliyografya, 143

Ekler, 156

I. XIX. Asırdaki Medreseler ve Mekteplerin Ders Programları, 156

II. Medreselerle İlgili Muhtelif Arşiv Belgeleri, 160

İndeks, 170

ÖNSÖZ

Osmanlı Târihi araştırmalarında medreseler, belki de üzerinde en az çalışılan konulardan biridir. Menşei, İslâm Târihinin ilk dönemindeki Suffa Ashâbı'na kadar götürülen medrese geleneğinin, Osmanlı Devleti'nde teşkilât yönünden en mükemmel seviyeye ulaştığı târihî bir hakikattir. Ancak zamanla eski ihtişamını kaybeden medreselerde tedrîcî bir gerileme başlamıştır. Bu sebeple, diğer Osmanlı müesseseleri gibi medreselerin de siyâsî ve askerî gerilemeye bağlı olarak bir gerileme ve çöküş süreci yaşadığı sıkça ileri sürülmüştür. Yani Kânunî devrinden sonra medreselerin tamamen içine kapanarak yeniliklere kapalı oldukları ve eğitim seviyesinin giderek düştüğü kabul edilmiştir. Böylece XIX. asra gelindiğinde medrese sisteminin iflas noktasına sürüklendiği şeklinde yaygın bir kanaat ortaya çıkmıştır.

Zikrettiğimiz bu peşin hükümleri tartışmak amacıyla XIX. asırdaki Osmanlı medreselerini teşkilât ve târih yönünden inceleyen bir çalışma yapmayı düşündük. Bunun için de XIX. asrın dört büyük pâdişâhı olan II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde medreselerin genel durumlarını ortaya koymayı esas aldık. Eserimizin giriş kısmında, konuyla ilgili kaynak ve araştırmalar hakkında bilgi verdikten sonra XIX. asra kadar medreselerin târihî gelişimini

özetledik. Medreselerin teşkilât yapısının anlatıldığı ilk bölümde, arşiv belgelerine dayanarak medrese binalarının inşâsı ve tamiri hakkındaki devlet teşebbüsleri üzerinde durduktan sonra medrese teşkilâtının diğer aslî elemanları olan talebeler ve müderrisleri ele aldık. İkinci bölümde medreselerin ilmî ve fikrî yapısını incelerken okutulan derslere, ders okutma usûllerine, gerileme meselesine ve bu konuda muhtelif kişiler tarafından ortaya atılan ıslahat tekliflerine temas ettik. Üçüncü ve son bölümü ise, yeni eğitim kurumları olan mektepler ile medreseler arasında tahsil yönünden ne gibi benzerlikler olduğu konusuna ayırdık. Buna bağlı olarak medreselerin yetiştirdiği neslin mektepliler karşısındaki üstün yönlerine dikkat çekmeye çalıştık.

Son olarak, beni bu konuda çalışmaya yönlendiren ve kendisi de medreseler konusunda uzman olan muhterem hocam Prof. Dr. Cahit Baltacı'ya ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Adnan Demircan'a teşekkürlerimi takdim ederim.

Yrd. Doç. Dr. Murat AKGÜNDÜZ
Haziran 2004
Şanlıurfa

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makâle/madde
A. MKT. MVL.	: Sadâret Mektûbî-Meclis-i Vâlâ
A. MKT. NZD.	: Sadâret Mektûbî-Nezâret ve Devâir
A. MKT. UM.	: Sadâret Mektûbî-Umûmî Vilâyetler Tahrîrâtı
bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
HR. MKT.	: Hâriciye Mektûbî Kalemi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
IJMES	: International Journal of Middle East Studies
İMMA	: İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi
İTED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
MMTD	: Meclis-i Mesâlih-i Talebe Defteri
OTAM	: Osmanlı Târihi Araştırmaları Mecmuası
TED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Târih Enstitüsü Dergisi
TTEM	: Türk Târih Encümeni Mecmuası
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Y. A. Res.	: Yıldız Tasnîfi-Sadâret Resmî Ma'rûzat
Y. Mtv.	: Yıldız Tasnîfi-Mütenevvî Ma'rûzât
Y. Prk. Azj.	: Yıldız Perakende Evrakı-Arzuhal ve Jurnal
Y. Prk. Um	: Yıldız Perakende Evrakı-Umûmî Vilâyetler Tahrîrâtı

GİRİŞ

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

A. Arşiv Belgeleri

İncelediğimiz dönemdeki Osmanlı medreselerinin teşkilât yapısı ve müderrislerle ilgili muhtelif resmî muâmelelere dâir oldukça zengin bir arşiv malzemesine sahip bulunmaktayız. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Cevdet tasnîfinin Maârif, Adliye ve Evkâf kısımları ile İrâdeler tasnîfinin Dâhiliye ve Meclis-i Vâlâ bölümlerinde medreselere dâir önemli belgeler mevcuttur. Özellikle Meclis-i Vâlâ kısmında medreselerin tamiri ve inşâsı hakkındaki bürokratik işlemleri açıklayan çok sayıda belgeye rastlamak mümkündür. XIX. asrın son çeyreğini aydınlatan Yıldız tasnîfinin çeşitli bölümlerinde Sultan II. Abdülhamid'in medrese talebeleri ve müderrislere verdiği ihsanlar ile câmi derslerini sürdüren dersiâmlarla ilgili belgeler bulunmaktadır. Bu döneme âit Dîvân-ı Hümâyûn Ruûs Defterleri de müderris tayinlerinin nasıl yapıldığını anlatması bakımından önemlidir.

Medreselerin bağlı olduğu Meşîhat Dâiresi'nin bugün İstanbul Müftülüğü içinde yer alan arşivinde ise, medrese talebeleriyle ilgili meseleleri inceleyerek karara bağlayan Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin Karar Hülâsa Defterleri mevcuttur. Bu defterlerin ilkinde, Muharrem 1300/Kasım 1882 târihin-

den başlayarak Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye havâle edilen hususlar ile bunlar hakkında verilen kararlar yazılıdır. Ders Vekâletiyle ilgili defterler ise daha çok XX. asır başlarıyla ilgili olduğu için incelediğimiz dönemin dışında kalmaktadır. Ayrıca yine Meşîhat Arşivi'nde ve muhtelif kütüphanelerde bulunan Tarîk Defterlerinde, âit oldukları senede görev yapan müderris ve kadıların isimleri yazılmıştır.

B. Târih ve Biyografiler

Osmanlı Devleti'nin son vak'anüvislerinden olan Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)'nın *Tezâkir*'i[1] ve Ahmed Lûtfi Efendi (1817-1907)'nin *Târih*'i[2] en çok kullandığımız târih kitaplarıdır. Bilhassa Cevdet Paşa'nın kendi hayatını anlattığı otobiyografisinin yer aldığı 40. Tezkirede, XIX. asırda medreselerde okutulan dersler ve müderrisler hakkında çok önemli bilgiler verilmektedir.[3] Bunlara ilaveten Mahmud Celâleddin Paşa (1838-1899)'nın *Mir'ât-ı Hakîkat*'ı[4] ve Enver Ziya Karal (1906-1982)'ın *Osmanlı Târihi*[5] başvurduğumuz târih kaynakları ve araştırmaları arasındadır. Mezkûr eserlerde yeri geldikçe XIX. asırdaki medreselerin durumu hakkında bilgi verilmektedir.

Biyografi türü eserlerin başlıcaları olan, Mehmed Süreyyâ (1845-1909)'nın *Sicill-i Osmânî*'si[6] ve Bursalı Mehmed Tâ-

1 Nşr. Cavit Baysun, I-IV, Ankara 1967, 1986.

2 I-VII, İstanbul 1290-1306; VIII (nşr. Abdurrahman Şeref), İstanbul 1328; IX-XV (nşr. Münir Aktepe), İstanbul 1989-1993.

3 Bk. *Tezâkir*, IV, 4-11.

4 I-III, İstanbul 1327; Yeni harflerle neşri İsmet Miroğlu tarafından yapılmıştır (İstanbul 1983). Ayrıca Tercüman 1001 Temel Eser serisi içinde iki ciltlik eksik bir baskısı daha vardır (İstanbul 1979, 1980).

5 V-VIII, Ankara 1988.

6 I-IV, İstanbul 1308-1315; Yeni harflerle neşri Târih Vakfı Yurt Yayınları arasında yapılmıştır (I-VI, İstanbul 1996).

hir (1861-1925)'in *Osmanlı Müellifleri*'nde[7] medreseden yetişen meşhur isimlerin kısa biyografisi ve eserleri zikredilmektedir.

İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal İnal (1870-1957)'ın *Son Sadrazamlar*, *Son Şâirler* ve *Son Hattatlar* isimlerini taşıyan biyografi serilerinde medreseler ve müderrisler hakkında farklı bilgilere rastlamak mümkündür.

Daha yakın bir târihte yazılan Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*[8] adlı önemli eserinde ise, İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki sicil dosyalarına dayanılarak müderristen şeyhülislâma kadar medreseden yetişen ulemânın kısa biyografileri verilmektedir. Bu biyografilerden medrese tahsili, müderrislik imtihanları ve câmi dersleri konusunda genel bir kanaat elde edilebilir.

C. Hâtırât Kitapları

Bilindiği üzere bizde hâtırât yazma geleneği Avrupa'da olduğu gibi yaygınlaşmamıştır. Medreseden yetişen ulemâ arasında Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'i ve Bereket-zâde İsmail Hakkı (1851-1918)'nın *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinde medrese tahsiline değinilmektedir. Muallim Nâci (1849-1893)'nin *Medrese Hâtıraları* adlı eseri (İstanbul 1302) ise, müellifin medresede gördüğü derslerden aklında kalan anekdotlar ve okuduğu kitaplardan seçtiği kısa parçalardan oluşmakta, başından geçen hâdiseler hakkında bilgi vermemektedir.

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) devrinde altı defa sadrazamlık yapan Said Paşa (1838-1914)'nın *Hâtırât*'ında, medreselerle ilgili görüşler ve ıslahat teklifleri yer almaktadır.

7 I-III, İstanbul 1333.
8 I-V, İstanbul 1980-81.

Bu nevi eserlerde hissîlik öne çıkmakla beraber, hâtırât kitaplarında mevcut bilgilerin diğer kaynaklarla karşılaştırıldıktan sonra kullanılması en güvenilir yoldur.

D. Araştırmalar

İncelediğimiz döneme âit araştırmaların sayısı sınırlı olup bunlar da medrese teşkilâtı hakkında yeterli bilgi vermemektedir. İlk olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977)'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* adlı eserinde[9] medrese teşkilâtı hakkında genel bilgiler zikredilir.

Şeyhülislâmlığın son mümeyyizlerinden olan meşhur hukukçu Ebül'ulâ Mardin (1881-1957) kıymetli eseri *Huzur Dersleri*'nde, özellikle son dönemlerdeki müderrisler ve dersiâmlara dâir önemli bilgiler nakletmektedir.[10]

Osman Nuri Ergin (1883-1961)'in *Türk Maârif Târihi*'nde medreselerin târihî gelişimi ve son asırlardaki durumu menfî bir bakış açısıyla anlatılmaktadır.[11] Aynı şekilde Nâfi Atuf Kansu'nun *Türkiye Maârif Târihi Hakkında Bir Deneme*[12] adlı eserinde de tamamen kötüleme gayesine yönelik olarak medreseler hissî bir şekilde eleştirilmektedir.

Medreseleri ağırlıklı olarak dînî eğitim veren bir müessese şeklinde telakki eden Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*[13] adlı çalışmasında, medreselerin târihi, müfredât programı, icâzetnâmeler ve ıslah gayretleri anlatılmaktadır. Daha çok medreselerde okutulan fen bilimlerini inceleyen

9 Ankara 1988, s. 1-81.
10 I, İstanbul 1956; II-III (haz. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966.
11 Bk. I-II, 97-163.
12 I-II, İstanbul 1930-31.
13 İstanbul 1983.

Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim*[14] adlı mufassal eserinde, bugüne kadar bilinen yanlış kanaatlerin aksine matematik, fizik, kimya ve astronomi gibi ilimlerin son devirlere kadar okutulduğu isbat edilmektedir.

Yaşar Sarıkaya'nın *Medreseler ve Modernleşme*[15] adını verdiği eserinde, Tanzimat döneminde medreselerin durumu hakkında genel bir bilgi verildikten sonra II. Meşrûtiyet döneminde gerçekleşen ıslahat çabaları üzerinde durulmaktadır.

Konumuzla ilgili makalelere geçtiğimizde, öncelikle Muallim Emin Bey'in "Târîhçe-i Tarîk-i Tedrîs" adlı çalışmasını zikretmek gerekir.[16] Makâlede bazı hatalı görüşler bulunsa da medreselerin târihi hakkında özet bir bilgi vermesi açısından önemlidir. Muallim Emin Bey'in bu makalesini çeşitli yönlerden eleştiren Ekmeleddin İhsanoğlu da "Osmanlı Medrese Târihçiliğinin İlk Safhası" adlı çalışmasında, 1916-1965 seneleri arasında medreselerin târihi üzerinde yazılan eserleri ve müelliflerini incelemektedir.[17]

Şehabettin Tekindağ'ın "Medrese Dönemi" adlı makalesinde medreselerin târihî gelişimi, teşkilât yapısı, okutulan dersler ve ıslah çalışmaları anahatlarıyla anlatılmaktadır.[18] Muallim Cevdet (1883-1935)'in medreselere dâir makaleleri ise *Mektep ve Medrese* adlı eserde toplanmıştır.[19]

Mübahat Kütükoğlu'nun "1869'da Faal İstanbul Medreseleri" başlıklı çalışması, XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı

14 I-II, İstanbul 1997.
15 İstanbul 1997.
16 Bk. *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 642-652.
17 *Belleten*, LIV/240 (2000), s. 545-591.
18 Bk. *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-54.
19 İstanbul 1978.

Devleti'nin merkezindeki medreselerin isimleri ve yerleri hususunda mufassal bilgi vermektedir.[20] Hüseyin Hatemi'nin "XIX. Yüzyılda Medreseler" adlı makâlesi ise konu hakkında genel bilgiler sunan bir ansiklopedi maddesi mahiyetindedir.[21]

20 Bk. *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 277-392. Aynı müellifin "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri" adlı makalesi (*ITED*, VII/1-2 (1978), s. 1-212) ve *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* başlığı altında Türk Tarih Kurumu Yayınları tarafından basılan bir eseri vardır (Ankara 2000).

21 Bk. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, II, 501-510.

II. XIX. ASRA KADAR MEDRESELERİN TÂRİHÎ GELİŞİMİ

Medreselerin menşeinin, Hz. Peygamber devrinde Medîne'deki Mescid-i Nebevî'nin gölgeliğinde yaşayan Suffa Ashâbı'na kadar uzandığı târihî bir hakikattir. Zira bunlar bizzat Hz. Peygamber'in halka-i tedrîsinden geçerek çevre kabilelere İslâm'ı talim etmek üzere gönderilmişlerdir.[22] Böylece önceleri ibadet mekânları olan câmilerde başlayan eğitim faaliyetleri daha sonra medreselerde devam etmiştir.

Devlet eliyle kurulan ilk medreseler ise Mâverâünnehir bölgesinde hicrî IV/mîlâdî X. asırda Karahanlılar tarafından inşâ edilmiştir. Karahanlı hükümdârı Arslan Gazi Tafgac Han (ö. 1035) Merv'de bir medrese yaptırmış ve ölümünde oraya gömülmüştür. Ayrıca Gazneli Mahmud (999-1030) Gazne'de ve kardeşi Nâsır Sebüktekin Nişabur'da medreseler yaptırmışlardır.[23]

Ancak sistemli bir teşkilâta sahip olan külliye şeklindeki ilk medreseler, Selçuklu hükümdârları Alparslan (1064-1072) ve Melikşâh (1072-1092)'ın veziri Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092-93)'ün gayretleriyle, Bağdat'ı ikiye bölen Dicle nehrinin kenarına kurularak 459/1066-67 senesinde tedrîse baş-

22 Geniş bilgi için bk. M. Âsım Koksal, *İslâm Târihi (Medîne Devri)*, Istanbul 1981, I-II, 200-239.

23 Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, Istanbul 1976, s. 5-6.

lamıştır.[24] Avrupa'daki benzer müesseselerin sonraki târihlerde kurulduğu dikkate alınarak, dînî ve müsbet ilimlerin okutulduğu Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin dünyanın ilk üniversitesi olduğu ileri sürülmüştür.[25]

Nizâmü'l-Mülk'ün başlattığı bu teşebbüs diğer İslâm devletleri tarafından da örnek alınarak Mısır, Sûriye, Filistin, Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde pek çok medrese kurulmuştur. Osmanlılar'a mirasını devreden Anadolu Selçuklu Devleti'nde ise, bütün şehirlerde her biri ilim kaynağı olan, zengin vakıflarla desteklenmiş muhteşem medreseler inşâ edilmiştir.[26]

Kuruluşundan beri ilim ve maârife büyük ehemmiyet veren Osmanlı Devleti'nde ilk medrese, Orhan Gâzî (1324-1362) tarafından 1331'de İznik'de inşâ ettirilerek müderrisliğine meşhûr âlim Dâvud-ı Kayserî (ö. 1351) tayin edilmiştir.[27] "İznik Orhâniyesi" olarak da bilinen bu medreseden sonra Bursa ve Edirne gibi şehirlerde kurulan medreseler vasıtasıyla bütün Osmanlı toprakları ilim ve marifet ışığıyla aydınlatılmıştır. Medrese teşkilâtı hususunda ilk resmî düzenlemelerin Sultan II. Murad (1421-1451) devrinde gerçekleştirilerek Te-

24 Mehmed Fatîn, "Tedrîsât ve Medâris", *Beyânü'l-Hak*, I/7 (21 Şevval 1326/16 Kasım 1908), s. 137; J. Pedersen, "Mescid", *İA*, VII, 51; Baltacı, *a.g.e.*, s. 8.

25 Bk. Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 5.

26 Anadolu Selçukluları dönemindeki medreseler hakkında bk. Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri-Selçuklular ve Beylikler Devri*, I-II, İstanbul 1970-1972.

27 Mecdî Mehmed, *Hadâiku'ş-Şakâik*, İstanbul 1269, s. 27. Ayrıca bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, LXVI/247 (2002), s. 849-904.

timme ve Dârü'l-Hadis şeklinde bir tasnîf yapıldığı ileri sürülür.[28]

Bütün devlet teşkilâtında olduğu gibi medreseler konusunda da bir dönüm noktası olan Fâtih (1451-1481) devrinde, hükümdârın yaptırdığı câminin iki tarafındaki sekiz yüksek medrese ile tetimmelerinden oluşan Sahn-ı Semân Medreseleri sekiz sene süren bir inşâattan sonra 1470'de tamamlanarak tedrîse başlamıştır.[29] Fâtih Câmii'nin Akdeniz ve Karadeniz cihetlerindeki 8 medrese, "mukaddimât-ı ulûm" denilen tahsili gören ve "dânişmend" denilen yüksek seviyedeki talebelere tahsis edilirken, alt derecesinde bulunan 8 Tetimmede belli dersleri okuyarak Sahn'a yükselmek isteyen "suhte" veya "softa"lar kalırdı.[30] Ayrıca talebenin yıkanması için hamamlar, yemeklerin pişirilerek yendiği aşhâneler, seferden gelenler için misafirhaneler, câmi dolaplarında ve müstakil binalardaki kütüphaneler ile taş odalarda oturamayan hoca ve talebeler için kubbelerin hizasında yapılan "bâlâhâneler" de Fâtih Külliyesi'ni tamamlayan unsurlardır.[31] XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Fâtih Külliyesi'nin hastahâne, tabhâne, muvakkithâne ve mektep gibi birimleri devre dışı kalmış ve sadece medreseler faaliyetine devam etmiştir.[32]

Sahn-ı Semân Medreselerinin açılmasından sonra medrese dereceleri Hâşiye-i Tecrîd (Yirmili), Miftâh (Otuzlu), Kırklı (Telvîh), Hâric, Dâhil ve Sahn olmak üzere beş aşama-

28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 2.

29 Süheyl Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 20.

30 Cevdet Paşa, *Târih*, İstanbul 1309, I, 109.

31 Ünver, *a.g.e.*, s. 24-25.

32 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi", *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2003, s. 26.

da telakki edilmişti. Sahn'a talebe yetiştiren Müsıla-i Sahn veya Tetimmeler ise Dâhil Medreseleri ile aynı derecede gösterilmişti.[33]

Osmanlı medreseleri teşkilâtında ikinci büyük düzenlemenin yapıldığı Kânûnî (1520-1566) devrinde 966/1559'da Süleymaniye Medreseleri'nin açılmasıyla Sahn-ı Semân'ın üzerinde bir Dârü'l-Hadis ve müstakil tıp medresesi ilâve edilmiştir. Bunun dışında, II. Meşrûtiyet devrine kadar geçerli olan on iki basamaklı medrese derecelerinin Kânûnî devrinde tanzim edilmediği ve sonraki asırlarda zamanla ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.[34] Nitekim Kânûnî'den sonraki pâdişâhlardan Sultan III. Murad (1574-1595), talebe-i ulûmun tahsil derecelerine dâir 29 Şevval 983/31 Ocak 1576 târihinde İstanbul Kadısı'na hitâben ısdâr ettiği emrinde, medrese silsilesini Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı, Hâric ve Sahn şeklinde sıralamaktadır.[35] Bu görüşü doğrulayan diğer bir kanaate göre, on iki pâyeli bu medrese sistemi, XVIII. asrın ilk yarısında düzenlenmiştir.[36]

Fâtih ve Kânûnî devirlerinde yapılan bu iki esaslı düzenlemeden sonra medreseler, dînî ilimler ile birlikte matematik, hendese ve tıp eğitiminin yapıldığı merkezler haline gelmişlerdi. Daha sonra yaygın kanaate göre, medreselerden fel-

33 Tekindağ, a.g.m., s. 14. Sahn-ı Semân Medreseleri'nin mahiyeti hakkında ayrıca bk. E. İhsanoğlu, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi? Târih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi", *İstanbul Armağanı I: Fâtih ve Fetih*, İstanbul 1995, s. 105-136. Aynı makale, müellifin *Osmanlılar ve Bilim* adlı eserinde de yayımlanmıştır (s. 45-97).

34 Baltacı, a.g.e., s. 48-49.

35 Ahmed Refîk, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 2000, s. 60-61.

36 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Târihi*, İstanbul 1999, I, 241.

sefe ve riyâziye dersleri çıkarılıp fıkıh tedrîsine ağırlık verilince XVI. asır sonlarından itibaren diğer devlet müesseseleriyle beraber medreselerin de gerilediği sıkça tekrarlanmıştır.[37] Burada siyâsî sahadaki gerilemeyle müesseselerin de gerilediği şeklindeki bir görüşün etkisiyle sonuca varıldığı açıktır. Nitekim bu anlayışın benimsendiği bir çalışmada, medreselerin târihi beş devreye ayrılarak Fâtih devrine kadar kuruluş, Sahn-ı Semân'ın yapılmasıyla gelişim, Süleymaniye'nin yükselme safhasını teşkil ettiği, ardından gelen XVII-XIX. asırlarda bozulma ve gerilemenin hakim olduğu söylenerek beşinci devrenin XX. asır başlarındaki ıslah çabalarını ve müessesenin kaldırılışını kapsadığı zikredilir.[38]

Bu tasnîfe bakılırsa burada ele aldığımız XIX. asır Osmanlı medreselerinin, tamamen bir gerileme ve kısırdöngü içine sürüklenmiş, kimseye faydası olmayan bir müessese şeklinde anlaşılması gerekir. Bunun doğruluğunun tartışılması amacıyla böyle bir çalışmaya yöneldiğimiz söylenebilir.

XIX. asra gelinceye kadar medrese teşkilâtı Fâtih ve Kânûnî devirlerinde atılan temeller üzerinde büyük bir değişiklik olmadan devam etmiştir. İbtidâ-i Hâric ile başlayıp Süleymaniye Dârü'l-Hadisi ile sona eren on iki pâyeli medrese silsilesine, müderrislerin tayini ve terfileri esnasında riâyet edilmiştir.

Diğer yandan, Osmanlı medreseleri tedrîs gayesi ve gördüğü hizmetler bakımından da umûmî ve ihtisâs medreseleri olarak ikiye ayrılmıştır. Umûmî medreseler, devlet hizmetinde istihdam edilen kadı, müderris ve müftîleri yetiştirmek ama-

37 Bunu savunan bir görüş için bk. Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993, s. 9.

38 Bk. M. Kemal Özergin, "Eski Bir Rûznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, sy. 4-5 (1973-74), s. 263-264.

cıyla tesis edilmişlerdi. İhtisas medreseleri ise Dârü'l-Hadis, Dârü't-Tıb ve Dârü'l-Kurrâ gibi, medreselerde okutulan ilimlerden sadece birinin öğretilmesini hedef almakta ve buna mahsûs metodlarla tedrîs faaliyetine devam etmekteydi.[39] Muhtelif yerlerde kurulan ihtisâs medreselerinden bilhassa Dârü'l-Hadislerin XIX. asırda faal durumda olduğu, diğerlerinin ise ihmale uğrayarak eski itibarını kaybettiği anlaşılmaktadır.

39 Baltacı, *a.g.e.*, s. 20-24. İhtisâs medreselerinden Dârü'l-Hadisler hakkında bk. Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim ve Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-Hadislerin Yeri*, Ankara 1997.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESELERİN TEŞKİLÂT YAPISI

I. Medrese Binalarının İnşâsı ve Tamiri

XIX. asırdaki Osmanlı medrese teşkilâtı hakkında bilgi verirken evvela tedrîsâtın yapıldığı medrese binaları üzerinde durmak gerekir. Orhan Gâzî devrinden başlayarak bütün Osmanlı topraklarında medreseler yapılmasına rağmen bunların önemli bir kısmı muhtelif sebeplerle ortadan kalkmıştır. Mesela fetihten XIX. asra kadar İstanbul'da 500'ü aşkın medrese yapılmışken, 1286/1869 târihli bir tahrîrde sayının 166'ya düştüğü tesbit edilmiştir. Böylece medreselerin çoğunun yangın ve deprem gibi âfetlere maruz kalarak yıkıldığı anlaşılmaktadır.[40] Ayrıca özellikle İstanbul'daki yol düzenlemelerinde pek çok medresenin devlet tarafından mecburen yıkıldığı da görülmektedir. Keçeci-zâde Fuad Paşa (1815-1869)'nın sadâreti esnasında, 1827'deki büyük Hocapaşa yangınından sonra sokakların düzenlenmesi ve caddelerin genişletilmesine karar verildiğinden, yola rastlayan medrese ve türbeler halkın tepkisine rağmen yıktırılmıştır.[41]

40 Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 278. Aynı husûsun doğrulandığı başka bir yerde İstanbul'da 164 medresenin bulunduğu zikredilir (Bk. Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1306, II, 875).

41 Abdurrahman Şeref Efendi, *Târih Musâhabeleri*, haz. Enver Koray, Ankara 1985, s. 86.

Bu gibi sebeplerle yıkılan medreselerin tamiri veya yeniden yapılması işine devlet tarafından büyük ehemmiyet verilmiştir. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin İrâde tasnîflerinde, Evkâf Nezâreti'nin görüşleri doğrultusunda muhtelif yerlerdeki medreselerin tamiri için bizzat pâdişâhın emir verdiği görülmektedir. Bilindiği gibi bir vakıf müessesesi olan medreseler, XIX. asırda mâlî yönden Evkâf Nezâreti'ne bağlı olduğu için, oradan görüş ve onay alındıktan sonra tamiri veya yeniden inşâsı yoluna gidilmişti. Arşiv belgelerinde sıkça geçen bu medrese tamirlerinden bazıları burada zikredilerek, medrese binalarının ihmale uğramasına devletin en yüksek makamları tarafından engel olunduğu gösterilecektir.

Tanzimat döneminin ilk hükümdârı olan Sultan Abdülmecid (1839-1861), 28 Rebîü'l-âhir 1259/28 Mayıs 1843 târihli irâdesinde, İstanbul'un Odunkapısı semtindeki Hoca Hayreddin Medresesi ve Câmii'nin yanan ahşap binalarının ve kubbesinin tamiri için 56.528 kuruş gibi yüklü bir masraf gerektiğinden hazinenin elverişli olduğu bir zamanda yapılmasını emretmektedir.[42]

Sultan Abdülmecid'e âit 17 Şaban 1260/1 Eylül 1844 târihli diğer bir irâdede, Sultan II. Selim (1566-1574)'in Tire'de yaptırdığı medresenin çatısı harab olduğundan içinde talebeler oturamayacağı için ahâlinin de talebi üzerine Evkâf Nezâreti tarafından tamiri istenmektedir.[43] Aynı pâdişâh Mekke-i Mükerreme'de bir medrese ve kütüphane yaptırarak buraya konulacak kitapları Hazîne-i Hümâyûn'dan yani kendi bütçesinden satın almıştır. Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan "Ahkâm-ı Sultan Abdülmecid Defterleri", bu pâdişâhın kendi vakıflarıyla ilgili resmî muâmeleleri ihtiva et-

42 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 3756.
43 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 4544.

mektedir.[44]

Bursa'da beşinci Osmanlı pâdişâhı Çelebî Mehmed (1413-1421)'in yaptırdığı Yeşil Câmi yakınındaki Sultâniye Medresesi, yine Sultan Abdülmecid devrine rastlayan 1851 senesinde, 24.747 kuruş harcanarak câmi ile beraber tamir edilmişti.[45]

Bazen halkın kendi gayretleriyle medrese inşâ ettiği de görülürdü. Meselâ Rize'nin Pîrî Çelebi Mahallesi'ndeki medrese mevcut talebeye yetmediğinden, hayır sahiplerinin yardımıyla iki katlı ve yirmi odadan oluşan yeni bir bina yapılmış ve müderrisliğine aynı yerde oturan el-Hâc Ali Efendi'nin tayini, Trabzon Kadısı Seyyid Ahmed Râgıb'ın 29 Şaban 1276/22 Mart 1860 târihli i'lâmıyla İstanbul'a bildirilmişti.[46]

Ayrıca Sultan Abdülaziz'in 16 Muharrem 1283/31 Mayıs 1866'da Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ni ziyareti esnasında, Nâzır Kemal Ahmed Paşa (1808-1886) yaptığı konuşmada, geçen sene içinde (1282/1865-66) Osmanlı Devleti sınırları dahilinde halkın yardımıyla 88 medrese ve devlet eliyle 18 Rüşdiye Mektebi inşâ edildiğini zikretmişti.[47] Medrese inşâsı hususunda Osmanlı halkının ne kadar gayretli ve istekli olduğu buradan anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) devrinde sadâret makamına geçen Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) ise, Harput vilâyetinden gelen mazbatada yıkılan bir medresenin tamir ettirilerek halkın cehâletten kurtarılmasının istendiğini öğrenince,

44 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Târihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 13.

45 Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 84.

46 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 7125.

47 Bk. *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 504 (21 Muharrem 1283/5 Haziran 1866).

mevcut vakfı olmadığı için masraflarını kendisi karşılayarak mükemmel bir medrese ve kütüphane inşâ ettirmişti.[48]

Yine Sultan Abdülaziz devrinde, Konya'daki Sâhib Ata Medresesi'nin 36.554 kuruş tutan tamir masrafının, ilgili vakfının hâsılâtından alınması 24 Rebîü'l-âhir 1288/13 Temmuz 1871'de pâdişâh irâdesi vasıtasıyla Evkâf Nezâreti'nden istenmişti.[49]

Fâtih Sultan Mehmed'in 1463'de Trabzon'da yaptırdığı medrese de yanmış olduğundan tekrar inşâsı için, hazine tarafından arkasındaki arsanın satın alınması Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek Mâliye Nezâreti'ne havâle edilmiş ve Sultan Abdülaziz'in 20 Zilkade 1281/16 Nisan 1865 târihli irâdesiyle gereğinin yapılması emredilmişti.[50] Şanlıurfa'daki Halîlürrahmân Medresesi de Sultan Abdülaziz devrinde yıkılacak bir hale geldiği için, 1871 senesinde Derviş Ali Paşa tarafından tamir ettirilmişti.[51]

Aynı devirde, Ayasofya Câmii'nin önündeki meydanın tanzimi esnasında yıkılan medresenin yeniden yapılması dolayısıyla 22 müderris, 26 Ramazan 1290/17 Kasım 1873'de Sultan Abdülaziz'e bir teşekkür arzuhali takdim etmişlerdi.[52] Ayasofya Medresesi'nin yeniden inşâsı hususunda Şeyhülislâm Turşucu-zâde Ahmed Muhtâr Efendi (1823-1875)'nin de büyük gayreti görülmüştü.[53]

Osmanlı medreseleri arasında özel bir yeri olan Fâtih Sahn-ı Semân Medreseleri'nin Karadeniz tarafının harab olma-

48 İbnü'l-Emîn, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1966, II. Cüz, s. 246.
49 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 44167.
50 BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 23739.
51 Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995, s. 75.
52 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 47075.
53 Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul 1958, s. 279.

sı sebebiyle eski şeklini bozmamak şartıyla tamirini emreden Sultan II. Abdülhamid, 24 Rebîü'l-âhir 1299/15 Mart 1882 tarihli irâdesiyle Tophâne-i Âmire ferîklerinden inşaat hususunda geniş tecrübesi bulunan Ârif Paşa ile yâveri Miralay Süleyman Bey'i bu işe memur etmiştir.[54] Akdeniz tarafındaki medreseler de, taçkapısındaki kitâbesinden anlaşıldığına göre 1301/1883-84 senesinde tamir edilmiştir.[55] Bundan anlaşılmaktadır ki II. Abdülhamid, dedesi Fâtih'in yaptırdığı bu ilim müessesesine büyük ehemmiyet verdiği için harab olan yerlerin tamir için gereken özeni göstermiştir.

Ayrıca 1894'de meydana gelen deprem neticesinde harab olan İstanbul medreselerinde ikâmet edenler için pâdişâhın ihsan ettiği iki bin lira ile barakalar yapılmış ve hasar gören medrese binalarının tamiri işi bir mühendis ve kalfaya havâle edilmiştir.[56] Aynı hususun teyid edildiği Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin 10 Rebîü'l-evvel 1312/11 Eylül 1894 tarihli arzından anlaşıldığına göre; 135 bâb odadan oluşan barakalar pâdişâhın ihsânıyla yapıldığı gibi geriye kalan parayla da bazı ahşap medreseler tamir ettirilmiştir.[57]

Meclis-i Vâlâ'nın kaldırılmasından sonra 1868'de kurulan ve bugünkü Danıştay'a tekâbül eden Şûrâ-yı Devlet'in ele aldığı konular arasında medrese tamirinin de yer aldığı görülmektedir. Mesela Şehzâde Câmii avlusundaki medreselerin tamiri hususu burada görüşülerek karara bağlandıktan sonra, II. Abdülhamid'in 4 Receb 1298/2 Haziran 1881 târihli irâdesiy-

54 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 68163.
55 Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999, s. 108.
56 İMMA, MMTD, nr. 1, 26 Muharrem 1312/31 Temmuz 1894 târihli karar.
57 BOA, Y. Mtv., 104/75.

le işe başlanması için emir verilmişti.[58]

Zikrettiğimiz arşiv belgelerinden anlaşıldığı gibi, XIX. asırda medreselerin ihyâsı hususunda pâdişâh irâdeleri neşredilmesi, sadece resmî bir muâmelenin sonucu olarak düşünülmemeli ve bu müesseselere gösterilen alakanın bir tezahürü şeklinde değerlendirilmelidir. Böylelikle bu dönemde medreselerin tamamen kaderine terk edildiği şeklindeki görüşün de tartışmaya açık olduğu söylenebilir.

II. Medrese Talebeleri (Talebe-i Ulûm)

Medrese talebelerinden aşağı seviyelerdeki tahsili görenlere suhte veya softa, Sahn-ı Semân ve Süleymaniye gibi yüksek seviyedekilere ise dânişmend denilirdi.[59] XIX. asırda geçerli olan on iki dereceli medrese sistemine göre, İbtidâ-i Hâric'den Sahn-ı Semân'a kadar tahsil görenlere suhte, Sahn'dan Süleymaniye Dârü'l-Hadisi'ne kadarki talebelere dânişmend denilirdi.[60] Aslında bu uzun tahsille başlanan ilmiye yolu, Müslümanlar için devlet hizmetinde ana yükselme kanalıydı. En fakir bir köylü bile medreseye yazıldıktan sonra tahsilini bitirip müderrislik ve kadılık gibi muteber mevkilere gelebilirdi.[61]

Ilk Osmanlı medreselerinden başlayarak büyük değer verilen talebelere medrese vakfiyelerinde belirtildiği şekilde her türlü yardım yapılmışur.[62] XIX. asırda medrese talebeleri yeni açılan mektepler yanında itibarını kaybetmiş gibi görün-

58 BOA, İrâde-Şûrâ-yı Devlet, nr. 3057.

59 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 32.

60 Richard Chambers, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim: Cevdet Paşa", *IJMES*, IV (1972), s. 444,

61 Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, çev. A. Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2002, s. 30.

62 Mustafa Bilge, *Ilk Osmanlı Medreseleri*, Istanbul 1984, s. 38.

se de, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerindeki Softalar Vakalarında kamuoyu adına bir sosyal tepki işlevini üstlenmişlerdi.

"Talebe-i ulûm" da denilen medrese talebelerinin imtihanı, kontrolü ve cezalandırılması Şeyhülislâmlığa bağlıydı. Meşîhat Dâiresi'nde alt birim olarak medreselerin her türlü işlerinden "Ders Vekîli" sorumluydu. Ayrıca Ders Vekâleti'ne bağlı olarak XIX. asrın son çeyreğinde "Meclis-i Mesâlih-i Talebe" adlı bir kurul da ortaya çıkmıştı. Ders Vekîlinin başkanlığında toplanan bu kurulda, medreselerle ilgili resmî muâmeleler ve talebe-i ulûm ile ilgili bütün meseleler görüşülerek karara bağlanırdı.[63]

Genellikle her medrese odasında "oda-nişîn" ve "çömez" denilen iki talebe kalırdı. Çömez, asıl oda sahibinin işlerini görür ve dersleri beraber müzâkere ederlerdi. Bütün talebelerin ismi, memleketi ve durumu müderris tarafından özel bir deftere yazılırdı. Ayrıca medrese kapılarını açıp kapatan ve odaları teftiş eden "bevvâb" adlı bir görevli de bulunurdu.[64]

Bu arada çoğu zaman gözden kaçan bir hususu hatırlatmak yerinde olacaktır. Şöyle ki, özellikle XIX. asırda medreseler talebenin kalmak için kullandığı yurtlar haline gelerek derslerin okunması câmilerde yapılmaya başlanmıştı. Bu sebeple medreselerin, günümüzdeki talebe yurdundan başka bir şey olmadığı ve buralarda yalnızca derslerin müzâkeresinin yapıldığı da ileri sürülmüştür.[65] Gerçekten XIX. asırda özellikle İstanbul'daki medrese derslerinin çoğunun câmilerde yapıldığı düşünülürse, bu görüşün doğru olduğu ortaya çıkmaktadır.

63 Baban-zâde Ismail Hakkı, *Hukûk-ı Idâre*, Istanbul 1328, s. 145.
64 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan, Istanbul 1995, s. 77.
65 Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde Imaret Sistemi*, Istanbul 1939, s. 21.

A. Talebe İmtihanları

Medrese silsilesini takip ederek tahsilini tamamlayan bir talebeye, okuduğu ilimlerde yetkili olduğunu gösteren bir icâzetnâme verilirdi. Böylece medrese tahsilinde talebeyi toplu olarak değerlendirme yerine, her talebenin öğrenme başarısı ve kabiliyet artışı bizzat müderrisin hazırladığı icâzetnâme ile ölçülmüş olurdu.[66] İcâzetnâme alındıktan sonra müderrislik veya kadılık mesleğine geçebilmek için hazırlık safhası olan "mülâzemet" dönemine geçilir, ardından tedrîs mesleğinin başlangıcı olan "İbtidâ-i Hâric" müderrisliği için açılan ruûs imtihanına girilirdi. Uzun bir tahsil devresinden sonra her talebenin ümidi olan bu ruûs imtihanları, kuyruklu yıldızın görünmesi gibi on-onbeş senede bir yapılırken bazı ulemâ evlâdı da henüz beşikteyken bunu haksız bir şekilde elde ederlerdi.[67] Hakîkî ilim erbâbı ruûs alamadığından dolayı fakirlik çekerken sadece yüksek derecedeki bir âlimin oğlu olduğu için müderrislik maaşıyla geçinenlere de rastlanırdı.[68]

Bunları engellemek için Sultan III. Selim (1789-1807) bir hatt-ı hümâyûn ısdâr ederek, müderrislik imtihanında en iyi dereceyle geçenlere ruûs verilmesini emretmiş; rikâb-ı hümâyûna telhîs edilip hatt-ı hümâyûn çıkmadan da, kimseye müderrislik ruûsu verilmemesini önemle vurgulamıştı.[69] Ayrıca XIX. asırda câmi derslerine devam eden talebeler için de dersiamlar tarafından okudukları kitaplara göre tanzim edil-

66 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997, s. 429.

67 Nâmık Kemal, "Devlet-i Aliyyeye Bâis-i Tenezzûl Olan Maârifin Esbâb-ı Tedennîsi", *Hürriyet*, nr. 6 (14 Rebîü'l-âhir 1285/3 Agustos 1868).

68 Ziya Paşa, "Türkistân'ın Esbâb-ı Tedennîsi", *Hürriyet*, nr. 5 (7 Rebîü'l-âhir 1285/27 Temmuz 1868).

69 Bk. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyûnları*, Ankara 1988, s. 129.

miş icâzetnâmeler verilir ve bunlar da müderrislik imtihanlarına katılabilirlerdi.

Sultan Abdülmecid devrinde İstanbul'daki talebe-i ulûm için Bayezid Medresesi'nde 31 gün süren bir mülâzemet imtihanı yapılmıştı. Bu sırada talebeler ile imtihan mümeyyizlerinin yiyecek-içecek ve kalma masrafını karşılamak üzere Haremeyn Hazinesi'nden 36 bin kuruşun Bayezid Vakfı Kaymakamı Derviş Ağa'ya verilmesi 22 Cemâziye'l-âhir 1263/7 Haziran 1847 târihli bir irâde ile emredilmişti.[70]

Yine Sultan Abdülmecid'in pâdişâhlığı devrine rastlayan 1275/1858 senesinde, Bâb-ı Fetvâ'daki özel bir dâirede ulemâdan seçilen mümeyyizler huzurunda uzun bir aradan sonra yapılan imtihan neticesinde 18 zâta müderrislik ruûsu verilmişti.[71] Bu imtihana katılan adaylar için, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi (1791-1858)'nin isteği üzerine Ders Vekîli Hasan Fehmi Efendi (1795-1880)'nin hazırladığı risâle, *Risâletü'l-İmtihan li'r-Ruûs* adıyla basılmıştı (İstanbul 1275).[72]

Sultan Abdülaziz devrine âit 11 Rebîü'l-evvel 1280/26 Ağustos 1863 târihli başka bir irâdede, talebe-i ulûmun ruûs imtihanının icrâsı için Meşîhat Makâmı'na izin verildiği ve masraflar için Şeyhülislâm Sadeddin Efendi (1798-1866)'ye Hazîne-i Hâssa'nın Mâliye Hazînesi'nden alacaklarına mahsûben bin kese akçe ihsân buyurulduğu zikredilmektedir.[73] Görüldüğü gibi Sultan Abdülaziz, talebelerin imtihan masraflarını şahsına âit hazîneden karşılayarak medreselere karşı gösterdiği teveccühü ifade etmektedir.

Şeyhülislâmlıkta yapılan bu 1280/1863'deki ruûs imti-

70 BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 2055.
71 Ahmed Lûtfî, *Târih*, nşr. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 151.
72 Mehmet İpşirli, "Hasan Fehmi Efendi", *DİA*, XVI, 321.
73 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 34894.

hanında talebelere, Sadeddin Teftâzânî (ö. 1381)'nin belâğat ilmine dâir eseri *Mutavvel*'in "iltifât" bahsinden seçilen metin üzerinde beş sene evvelki gibi yine Ders Vekîli Hasan Fehmi Efendi'nin hazırladığı suâller sorulmuştu. İmtihandan hemen sonra önceki devirlerde görüldüğü üzere Şeyhülislâm Sadeddin Efendi azledilerek yerine Meclis-i Maârif Reîsi Âtıf-zâde Ömer Hüsâmeddin Efendi (1799-1871) tayin edilmişti.[74]

Bazı medreselere talebe olarak kabul edilmek için de giriş imtihanları yapılırdı. Ahmed Cevdet Paşa, talebeliği esnasında Hamîdiye Medresesi için açılan imtihanı kazanarak Hâric itibarıyla bir odaya ve maâşa sahip olmuştu. Ancak mââş karşılığında her sabah Bahçekapı'daki Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)'in türbesine giderek cüz okuma şart koşulduğundan, Cevdet Paşa kendi yerine bir vekil tayin ederek tahsîsâtı ona vermişti.[75]

Medrese talebelerinin askerlikten muâfiyet için girdiği "kur'a imtihanları" da vardı. 1846'da çıkarılan Kur'a Kânunnâmesi'nin 42. bendine göre; 20-21 yaşlarında olanlar *İzhâr*'dan, 22-23 yaşındakiler *Kâfiye*'den, 24-25 yaşında bulunanlar ise *Molla Câmî* ve *Fenârî*'den tam bir tarafsızlık ile imtihan edileceklerdi. Başarılı olanlar ayrılarak kur'a defterine isimleri yazılacak, diğerleri ise mensub oldukları ordulara göre takım halinde askere alınacaktı.[76]

1270/1853-54 yılından itibaren uygulanmaya başlanan bu imtihanda, okuduğu dersten başarılı olanlar tahsiline de-

74 Ahmed Lûtfî, *Târih*, nşr. Münir Aktepe, Ankara 1988, X, 102-103.

75 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. Cavit Baysun, Ankara 1986, IV, 6; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul 1994, s. 30-31.

76 Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: 1846 Târihli Askerlik Kanunu", *Askerî Târih Bülteni*, sy. 10 (Şubat 1985), s. 70, 74.

vam ederken başarısız olanlar askere alınırdı. Böylece askerlikten kaçmak için medreselere sığınanlara engel olunarak talebe sayısındaki anormal artışın önüne geçilecekti. Bu şekilde medrese talebeleri de ders çalışmaya sevk edilmiş oluyordu.[77] Ancak Ali Suâvi (1839-1878)'ye göre imtihanla askerlikten muâfiyet kanunu, düşünülenin aksine medrese talebelerinin sayısını gereğinden fazla artırmıştı.[78] Ayrıca Hristiyanlar'ın askerlikten muâfiyeti sebebiyle bütün yükün Müslümanlar'a yıkılması yüzünden medrese talebeliğine karşı büyük bir talep ortaya çıkmıştı.[79] Çünkü nihayetinde dersini çalışıp kur'a imtihanını geçen bir medrese talebesi, o sene için askerlik mükellefiyetinden kurtulmuş oluyordu. Bunun yanında, ekonomik sıkıntı sonucunda sayıları artan işsizler de medrese talebelerinin saflarını kabartmıştı.[80]

Kur'a imtihanlarını yapmak üzere Şeyhülislâmlık bünyesinde "Meclis-i İmtihan-ı Kur'a" adlı bir kurul oluşturulmuştu. Şeyhülislâm Turşucu-zâde Ahmed Mühtar Efendi, önceleri Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm tarafından yapılan bu imtihan için 1289/1872'de ayrı bir meclis kurarak reîsliğine Mehmed Şem'î Efendi'yi tayin etmişti.[81]

1297/1879-80 senesinde ise bu meclisin reîsliğini Ders Vekîli Halil Efendi yapmakta, azaları ise Dâr-ı Şûrâ-yı Aske-

77 Mehmed Fatîn (Gökmen), "Tedrîsât ve Medârisde İmtihanlar", *Beyânü'l-Hak*, I/16 (25 Zilhicce 1326/18 Ocak 1908), s. 359-360. Kur'a imtihanlarının 1859'dan itibaren yapılmaya başlandığı da ileri sürülmüştür (Bk. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara 2002, s. 65).

78 İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suâvi*, İstanbul 1991, s. 386.

79 Halide Edip Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1955, s. 54.

80 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1997, s. 189.

81 Bk. Mehmed Şem'î Efendi, *İlâveli Esmârü't-Tevârîh*, İstanbul 1295, s. 128.

rî'den Ferîk Hasan Refet Paşa ve Senih Efendi, Haremeyn pâyeli Mustafa Tevfik Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Müftîsi Âsım Bey, kibâr-ı müderrisînden Ali Efendi ve İlyas Efendi'den oluşmaktaydı. Meclisin kâtibliğini yine müderrislerden Yahya Bey ve Bâb-ı Seraskerî'den Mahmud Aziz Efendi üstlenmişti.[82] Mecliste aza olarak bulunan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Müftîsi'nin, Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin talebi üzerine Pazar günleri Bâb-ı Fetvâ'da yapılan kur'a imtihanına katılmaya başladığı, Sultan Abdülmecid'in 29 Rebîü'l-âhir 1276/25 Kasım 1859 tarihli irâdesinden anlaşılmaktadır.[83]

Sultan II. Abdülhamid devrinin sonlarında talebelerin toplu olarak belli bir yerde toplanması uygun görülmediğinden kur'a imtihanı kaldırılarak bütün medrese talebelerinin askerlikten muâf olduğu ilan edilmişti. Böylece askerden kaçmak isteyen her türlü kişiler başlarına sarık sarıp medreselere sığınmışlardı.[84] II. Abdülhamid hakkındaki suçlamalardan biri olan ilmiye sınıfının ve medreselerin geri bırakıldığı iddiası, kur'a ve ruûs imtihanlarının kaldırılması uygulamasına dayanıyordu.[85] Hatta askerlik muafiyeti sebebiyle talebelerin sayısı arttığı için, daha fazla yer kazanma amacıyla Fâtih Külliyesi içindeki Tabhâne Medresesi'nin orta avlusunun etrafına ufak ahşap sundurma odalar eklenmişti.[86]

82 Bk. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul 1297, s. 279-280.

83 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 29565.

84 Osman Ergin, *Türk Maârif Târihi*, İstanbul 1977, I-II, 108; Mehmed Ali Aynî, *Dârü'l-Fünûn Târihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul 1995, s. 32.

85 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyâsî Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 136.

86 Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 43. Bu eserin müellifi olan Süheyl Ünver'in babası Tırnovalı Mustafa Enver Bey (ö. 1909) de 1876-1892 seneleri arasındaki talebeliği esnasında Tabhâne Medresesi'nin bir odasında kalmıştı.

B. Talebelerin Kontrolü ve Sosyal Olaylara Tepkileri

Medrese talebelerinin sayısı XIX. asırda giderek arttığından, bu kadar dağınık bir topluluk üzerinde otorite kurmak da zorlaşmıştı. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde Istanbul'daki talebe-i ulûmun hükümet aleyhine isyanı karşısında çaresiz kalınmıştı. Talebeyi kontrol edebilmek için muhtelif târihlerde medreselerde kalanların tahrîri yapılmıştı. Sultan II. Mahmud devrinde bizzat pâdişâhın emriyle Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'deki talebenin tahrîriyle medreseye giriş ve çıkışların belli bir nizâma sokulması kararlaştırılmıştı. Bunun için Sadrazam Raûf Paşa Mansûre Defterdârı'na gönderdiği Safer 1253/Mayıs 1837 târihli buyruldusunda, tahrîr işiyle görevlendirilen dokuz kâtibe beşer yüz kuruş maaş verilmesini ve âmirleri olan Dersaâdet Sermukayyidi Hasan Efendi'nin maâşının 3500 kuruşa çıkarılmasını emretmektedir.[87] Bu tahrîrden sonraki bir târihe rastlayan 1843'de, Istanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde çalışan Charles White ise, şehirdeki bütün medreselerde beş bine yakın talebenin bulunduğunu zikretmektedir.[88]

Sultan Abdülmecid devrinde Cerîde Muhâsebesi Kalemi tarafından icrâ olunan başka bir tahrîrde, Şevval 1263/Ekim-Kasım 1847'den Şevval 1264/Eylül 1848'e kadar bir sene içinde Istanbul medreselerine yeni kayd olan talebelerin sayısının 1448 kişiye ulaştığı görülmüştü. Tahrir sonuçlarının yazılı olduğu defterde talebelerin isim ve lakapları, doğum yerleri ve medreseye giriş târihleri belirtilmişti.[89] Bu gibi sıkı tahrîr iş-

87 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 6177.

88 Bk. *Three Years in Constantinople*, London 1846, II, 217. 1861'de Amasya'ya gelen G. Perrot, "Anadolu'nun Oxford'u" olarak nitelendirdiği bu şehirde, iki bine yakın medrese talebesinin bulunduğunu zikretmişti (Bk. Ilhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya", *DIA*, III, 2).

89 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 168.

lemlerine rağmen, 1857'de İstanbul'a gelen Macar asıllı Arminius Vambery (1831-1913)'nin "Reşid Efendi" takma adıyla medresede okuyabilmesi, gerçekten dikkat çekicidir.[90] Buna göre, ne kadar tahrîr yapılsa da, devletin merkezi olan İstanbul'daki medreselerde tam bir kontrolün sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Yine Sultan Abdülmecid devrine rastlayan Aralık 1853 târihinde, daha önce sadrazamlıktan azledilen Damad Mehmed Ali Paşa (1813-1868)'nın teşvikiyle ayaklanan iki bine yakın talebe-i ulûm Bâb-ı Meşîhat önünde toplanarak, o sırada Hâriciye Nâzırı olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858)'nın azledilip Rusya'ya savaş açılması lehinde nümâyişler yapmıştı. Medreselilerin bu isteklerine kulak asmayan pâdişâh; "Bir kısım eslâfın sözüyle vekîl azledip değiştirirsek artık bu devleti idâre edemeyiz." demişti. Pâdişâhın kararlı hareketi karşısında başarısızlığa uğrayan isyan hareketini düzenleyen 150 talebe tutuklanarak Girit'in Kandiye şehrine sürülmüştü.[91] Kırım Savaşı çıkmadan hemen önce cereyan eden bu isyan hareketinde, talebeleri inzibat altına alamayan Ders Vekîli Hâfız Ali Efendi'nin sorumlu olduğu iddia edilmişti.[92]

Bu hâdisenin ardından derslere başlanması emredilmesine rağmen, Fâtih Câmii'nde bazıları buna engel olarak tutuklanan talebelerin serbest bırakılmasını istemişti. Bunun üzerine Şeyhülislâmlık tarafından talebeler ihtar edilmiş ve devlet emrini dinlemeyenlerin zabtiyeler tarafından götürüleceği söylenmişti. Sadrazam, talebe-i ulûmdaki bu disiplinsizli-

90 Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus*, İstanbul 1991, s. XIX.

91 Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 122-124; Karal, *Osmanlı Târihi*, VI, 145. Damad Mehmed Alî Paşa, Sultan II. Mahmud'un dîvan şâîri kızı Âdile Sultan (1826-1899)'ın kocasıydı.

92 Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 68.

ği önlemek için, yedi senedir yapılamayan medrese tahrîrinin gerekli olduğunu pâdişâha arz etmiş ve Sultan Abdülmecid de, 25 Rebîü'l-evvel 1270/26 Aralık 1853 târihli irâdesiyle bunu uygun bulmuştu.[93]

Medreselerdeki düzenin esaslı bir şekilde sağlanması ıçm gerekli olan tahrîre Fâtih medreselerinden başlanacak, bütün medrese talebelerine Ders Vekîli, müderrisleri veya akrabası kefil olacak, şüpheli görülenler ise dânişmend ve zabtiye erleri nezâretinde Bâb-ı Seraskerî'ye götürülecekti. Ayrıca talebelerin odalarındaki silahları dışarı çıkararak halkın arasında gezmesi yasaklanacak ve ilim okumayı bırakıp başka işlerle uğraşanlar kesinlikle medreseden ihrâc edilecekti. Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra maddeler halinde yazılan bu husûsları inceleyen Sultan Abdülmecid, 5 Rebîü'l-âhir 1270/5 Ocak 1854 târihli irâdesiyle medreselerin tahrîrine başlanmasını emretmişti.[94]

Aslında medreseye bir talebenin kabulü için öncelikle müderrisin kefil olması gerekirdi. Daha sonra talebenin ismi medresede tutulan deftere kaydedilir ve bir sureti de Defter Nâzırı'na gönderilirdi. Şehirden ayrılacak talebenin, bağlı bulunduğu müderristen izin pusulası alması şart koşuluyordu.[95]

Ancak yapılan tahrîr işlemine rağmen medreselerdeki düzensizlik devam ettiğinden, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin isteğiyle talebelere ve müderrislere uymaları gereken hususları hatırlatan yazılı talimatlar verilerek, suç işleyenlere yeni çıkarılan Cezâ Kânunnâmesi'ne göre muâmele yapılacağı, 28 Rebîü'l-âhir 1273/26 Kasım 1856 târihli irâdede zik-

93 BOA, Irâde-Dâhiliye, nr. 17944.
94 BOA, Irâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 11821.
95 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 97.

redilmişti.[96]

Aynı devirde İstanbul'a gelen Fransız târihçi Ubicini (1818-1884), mevcut üç yüz medresede yirmi iki-yirmi beş bin arasında talebe bulunduğunu ve bunların câmi avlularındaki asırlık çınarların altında dört-beş kişilik gruplar halinde sessizce kitap okuduklarını zikreder. Yine aynı müellife göre, başka ülkelerde öğrenciler yenilik taraftarıyken Türkiye'de muhafazakârdı ve 1853'deki isyan hareketinin başarısızlığa uğraması softaların cesaretini kırmıştı.[97]

Fakat Ubicini'nin dediği gibi softaların cesareti tam kırılmamış olacak ki, 16 Safer 1276/14 Eylül 1859'da yine bir medrese mensubunun reislik yaptığı Kuleli Vakası yaşanmıştı. Bazılarınca ilk meşrûtiyet hareketi olarak dahi kabul edilen Kuleli Vakası'nı hazırlayan gizli cemiyet, Bayezid Medresesi'nde kalan Şeyh Ahmed'in reisliğinde kurulmuş ve Rumeli feriklerinden Çerkez Hüseyin Dâim Paşa'yı da yanlarına çekerek Sultan Abdülmecid'i öldürmeye karar vermişlerdi. Ancak kendilerine katılması istenen Mirlivâ Hasan Paşa'nın hükümete ihbarıyla Kılıç Ali Paşa Câmii'nde toplantı yaparken bütün cemiyet üyeleri yakalanmış ve bugün askerî lisenin bulunduğu Kuleli Kışlası'nda 25 gün süren muhâkeme sonucunda dördü idama mahkûm edilirken geriye kalanlar kürek, kalebent, hapis ve nefiy cezâlarına çarptırılmıştı. İdam cezâsı verilenler de pâdişah tarafından affedilerek müebbed küreğe mahkûm edilmişti.[98]

Sultan Abdülaziz devrinin sonunda Midhat Paşa (1822-

96 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 24230.

97 A. Ubicini, *1855'de Türkiye*, trc. Ayda Düz, İstanbul 1977, II, 27.

98 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 190; Karal, *Osmanlı Târihi*, VI, 95-97. Ayrıca bk. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul 1937.

1884)'nın teşvikiyle tekrar ayaklanan talebeler bu sefer de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa (1818-1884)'nın ve Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istemişlerdi. Şeyhülislâm'dan şikayetçi olan talebeleri Fâtih Zabtiye Kumandanı Miralay Abdülkerim Bey, isyana tahrîk ve teşvik etmişti.[99] 16 Rebîü'l-âhir 1293/10 Mayıs 1876'da derslerini bırakan talebeler Fâtih ve Bayezid meydanlarında toplanarak Bâb-ı Meşîhat önüne gelince telaşlanan pâdişâh, iki gün sonra istenen azilleri yaparak sadrazamlığa Mütercim Rüşdü Paşa (1811-1882)'yı ve Şeyhülislâmlığa Hasan Hayrullah Efendi (1834-1898)'yi tayin etmişti.[100]

Hatta rivayete göre, isyancı talebelerin kendisini öldürmesinden korkan Mahmud Nedim Paşa, ayakkabılarını bile giyemeden yalınayak Bâb-ı Âlî'den kaçmıştı.[101] İsyana katılan dersiâm ve talebelerden bir kısmı, hâdiseden birkaç gün sonra Bâb-ı Âlî'ye gelip yeni tayin edilen Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'yı tebrik etmişlerdi.[102]

Bu isyan hareketi sebebiyle çok kızan Sultan Abdülaziz, Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey'i Bâb-ı Meşîhat'a göndererek ulemâyı toplamış ve tekrar böyle bir isyan olursa onlara karşı ordu ve donanmayı kullanmaktan çekinmeyeceğini söylemiş-

99 Basîretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997, s. 98. Midhat Paşa'nın 31 Temmuz 1872'de sadrazamlığa ilk tayini esnasında, Bâb-ı Âlî'ye gelirken kendisini karşılayanlar arasında medrese talebeleri de bulunuyordu (Bk. Ebüzziya Tevfîk, *Yeni Osmanlılar Târihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973, II, 159).

100 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 92-94. Bu konuda yapılan yeni bir çalışma için bk. Selma Özülkü, *1876 Softalar Isyanı, Osmanlı Târihindeki Yeri ve Önemi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000.

101 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 228.

102 Ahmed Lûtfi, *Târih*, XV, 77.

ti. Bu tehdit karşısında telaşlanan Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya arz edince, hükûmet adına ulemâ lisanıyla pâdişâhdan özür dileyen bir istiğfârnâmenin yazılmasına karar verilmişti.[103] Ayrıca yeni hükûmet adına Şeyhülislâmlık tarafından talebeleri ikaz eden bir ihtar 16 Mayıs 1876'da *Vakit* gazetesinde yayımlanarak "âdâb-ı insâniye ve İslâmiye dışına çıkanların cezalandırılacağı" zikredilmişti. Buna karşılık, Fâtih medreselerinden 20 talebenin mührüyle 29 Mayıs 1876'da gazetelere bir mektup gönderilmiş ve kendilerine medreseli süsü veren bazı kötü niyetli kişilerin bu olaylara sebebiyet verdiği söylenmişti.[104]

Böylelikle pâdişâhın tahttan indirilmesine kadar giden olaylar zinciri, medreselilerin ayaklanmasıyla başlamış oluyordu. Bundan dolayı, Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra tahta geçirilen Sultan V. Murad'a talebe-i ulûmun bîat etmesi için, Bayezid Medresesi'nden başlayarak bütün medreselere mübâşirler gönderilmişti.[105]

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başlarına rastlayan Mayıs 1878'de Ardahan'ın Ruslar'ın eline geçmesi üzerine

103 Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, haz. Hayati Develi, Istanbul 1990, s. 77-78; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 259. Talebe-i ulûmun en önemli toplantı merkezlerinden birinin Fâtih'deki meydan kahvesi olduğunu Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şu sözlerinden öğrenmekteyiz: *"Eski İstanbul'da ulemâ sınıfı denen şeyin ne olduğunu Fâtih avlusunun yukarı tarafındaki meydan kahvesini benim gibi çocukluğunda bir Ramazan gecesi görmüş olanlar bilirler. Bütün meydan baştan aşağı sarıkla dolardı. Lütfî Târihi'nde, Tezâkir-i Cevdet'te Kırım muharebesinden evvelki günlerde veya Abdülaziz'in son yıllarındaki sarıklı hareketlerini okuduğum zaman hatırıma hep o kahvenin şaşırtıcı kalabalığı gelir."* (Bk. *Beş Şehir*, Istanbul 1992, s. 210).

104 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı Imparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri*, Istanbul 1959, s. 97.

105 İ. H. Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dâir Vak'anüvis Lütfî Efendi'nin Bir Risâlesi", *Belleten*, VII/28 (1943), s. 362.

yine talebe-i ulûmdan bir grup Ayasofya Meydanı'nda toplanarak Meclis-i Mebûsân'a yürümüş ve Serasker Redif Paşa ile Tophâne Müşîri Damad Mahmud Paşa'nın istifasını istemişlerdi. Bunun üzerine İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilerek olaya karışan bütün medrese talebeleri memleketlerine veya Rodos gibi adalara sürülmüştü.[106]

Talebelerden bu gibi isyan hâdiselerine karışanlar veya bir suç işleyenler Şeyhülislâm'ın talebiyle muhtelif yerlere sürgün edilirdi. Sultan II. Mahmud devrinde İstanbul'daki Mahmud Paşa Medresesi sâkinlerinden Seyyid Hasan, erkek kıyafetine girmiş bir kadını medreseye götürürken yakalandığı için Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (1773-1846)'nin 26 Rebîü'l-evvel 1234/23 Ocak 1819 târihli arzı ve sadrazam buyruldusuyla Çanakkale'de kalebendlik yapmaya mahkum edilmişti.[107] Aynı Şeyhülislâm'ın 7 Safer 1255/22 Nisan 1839 târihli diğer bir arzında, Süleymaniye'deki Tahta Medrese'de ikâmet eden ve Bâb-ı Seraskerî'de mahbus bulunan Geredeli Halil'in, talebe-i ulûma yakışmayan hareketlerinden dolayı çavuş mübâşeretiyle İzmit'e nefyi için fermân ısdârı istenmektedir.[108]

1859 yılındaki Kuleli Vakası'na karışan ve saltanat-ı seniyye aleyhindeki gizli cemiyete girdiği mahkeme kararıyla sâbit olan İstanbul Acımusluk Medresesi talebelerinden Hâfız Ahmed Efendi'nin Niş'e sürüldüğü, şehrin valisinin sadârete gönderdiği 9 Cemâziye'l-evvel 1276/3 Aralık 1859 târihli yazıdan anlaşılmaktadır.[109]

Fâtih Medresesi'nde arkadaşlarının eşyalarını çalan Sâ-

106 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 339-340.
107 BOA, Cevdet-Adliye, nr. 3083.
108 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 2536.
109 BOA, A. MKT. UM., 382/85.

lih Efendi'nin cezâ olarak Bursa'ya nefyi, Şeyhülislâm Mekkîzâde'nin 2 Cemâziye'l-evvel 1254/24 Temmuz 1838 târihli işâreti üzerine sâdır olan ferman ile gerçekleşmişti.[110] Hırsızlık gibi adlî suçlar yanında, bulunduğu medresede huzuru bozanlara da cezâ verildiği görülürdü. Mesela 17 Muharrem 1270/20 Ekim 1853 târihli bir belgede, Irgatpazarı'ndaki Sinan Paşa Medresesi talebelerinden Hikmet-zâde Ahmed Efendi'nin müderrisler ile anlaşamadığından dolayı medreseden çıkarıldığı zikredilir.[111]

Muhtelif sebeplerle nefiy cezasına maruz kalan talebe-i ulûmun affedilmesi de yine Şeyhülislâm işâretiyle mümkün olabilirdi. İstanbul'daki bazı medreselerde sâkin olan talebelerden işledikleri suçlar yüzünden Anadolu'nun değişik yerlerine nefyedilen dokuz kişi, Sultan Abdülmecid'in oğullarının sünnet merasimi sebebiyle Şeyhülislâm Mekkî-zâde'nin talebiyle sâdır olan 21 Cemâziye'l-âhir 1261/28 Mayıs 1845 târihli irâdeyle affedilmişlerdi.[112]

Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 20 Safer 1309/25 Eylül 1891 târihli kararında ise, talebe-i ulûmun Beyoğlu çevresindeki içki satan yerlerden uzak tutulması hususunun Zabtiye Nezâreti'ne bildirilmesi istenmektedir.[113] Hayatlarını ilim öğrenme gibi ulvî bir gayeye adayan talebelerin kötü yerlere gitmesine bu yolla engel olmaya çalışılmıştır.

Medrese talebeleri, bazen gazetelerde kendi aleyhlerine çıkan haberlere tepki gösterirlerdi. Mesela meşhur edebiyatçımız Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), XIX. asır sonlarında *Tercümân-ı Hakîkat* gazetesinde yazdığı bir makalede, kurban

110 BOA, Cevdet-Adliye, nr. 5163.
111 BOA, HR. MKT., 65/43.
112 BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 1252.
113 İMMA, *MMTD*, nr. 1.

derilerinin veya bedellerinin hayır işlerine verilebileceğini zikredince öfkelenen medrese talebeleri ellerine sopalar alarak matbaaya saldırmışlar; isyan, emniyet kuvvetlerinin müdahalesiyle bastırılabilmişti. Meselenin havâle edildiği Şeyhülislâmlığın da bir fetvâ ile Ahmed Midhat Efendi'yi desteklemesi üzerine satılan kurban derilerinin bedeli hayır işlerine harcanmıştı.[114] Burada talebe-i ulûm, eskiden beri kendileri için gelir kaynağı olan kurbanların başka bir yere verilmesine kızdıklarından dolayı tepki göstermişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin ilk Maârif-i Umûmiye Nâzırı Abdurrahman Sâmi Paşa (1813-1878)'nın oğlu olan Bâki Bey'in; 21 Zilhicce 1298/14 Kasım 1881'de gazetelerde medreseliler aleyhinde aşırıya kaçan tenkitler yazması üzerine kızan müderrisler, bu kişinin cezalandırılması için Şeyhülislâmlığa başvurmuşlardı. Işin büyümesi üzerine korkan Bâki Bey, hoca efendilerden özür dilediğini bildiren bir yazıyı gazetede bastırmak mecburiyetinde kalmıştı.[115] Bu durum, medrese talebeleri ve hocalarının kendilerine haksız bir şekilde yapılan eleştirilere karşı ne kadar hassas olduklarını göstermektedir.

Diğer yandan yine Sultan II. Abdülhamid devrinde Sadrazam Kâmil Paşa (1838-1919)'nın pâdişâhı tahttan indirmek için medrese talebelerine gizlice para dağıttığı haberi saraya ulaştırılmıştı. Ancak yapılan tahkikat neticesinde bunun Kâmil Paşa aleyhine hazırlanmış bir tertip olduğu anlaşılmış ve Yıldız Sarayı'nda tutulan talebeler de Bursa'ya sürgün edilmişti.[116]

114 Bu olayı Ahmed Midhat Efendi'nin oğlu Dr. Kamil Yazgaç, 28 Aralık 1944'de İstanbul Üniversitesi'nde babasının vefat yıldönümü sebebiyle düzenlenen bir anma töreninde anlatmıştı (Bk. Seyit Kemal Karaalioğlu, *Türk Edebiyatı Târihi*, İstanbul 1982, II, 33).

115 Midhat Cemal Kuntay, *Ali Suâvi*, İstanbul 1946, s. XVI.

116 Ali Said, *Saray Hatıraları*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1994, s. 92-95.

Medrese talebelerinin ne kadar istismar edilmeye açık bir sosyal grup oldukları bu olay vasıtasıyla daha iyi anlaşılmaktadır.

C. Talebelere Yardım Yapılması

Medreselerdeki talebelerin kontrolüne önem verildiği gibi onların ihtiyaçlarının karşılanması da bizzat pâdişâh tarafından özen gösterilen bir husus olmuştur. Bunun için değişik vesileler ile talebe-i ulûma para veya yiyecek yardımı yapılmıştır. Yardımlar, toplu olarak verildiği gibi bazen kişiye özel bir şekilde tahsis edilebilirdi. Sultan II. Mahmud, Yeniçeriliğin kaldırılması esnasında kendisini destekleyen İstanbul'daki medrese talebelerine 70 bin kuruş dağıtmıştı.[117] Yine II. Mahmud, Ramazan 1247/Şubat 1832'de yapılan huzur derslerinin sona ermesi münâsebetiyle müderris ve dersiâmlar yanında bütün medreselerdeki talebe-i ulûma da nakdî atiyye ihsân etmişti.[118]

Sultan Abdülmecid devrinde sadrazamlık yapan Mustafa Nâili Paşa (1799-1871), Süleymaniye'deki büyük konağının haremlik ve selâmlık dışında kalan üçüncü bölümünü fakir medrese talebelerinin kalması için tahsis etmişti. Burada kalacak talebeler Rumeli Kadıaskeri ile Haremeyn pâyeli müderrisler tarafından yapılan bir imtihan sonucunda seçilirdi. Fransa Büyükelçisi Kont Bertrande'ın bizzat gidip gördüğü bu odalarda 88 talebe kalıyordu.[119] Böylece pâdişâhlar yanında diğer devlet ricâlinin de her vesileyle medrese talebelerine yardım ettiği anlaşılmaktadır. Bu yardım, gerektiğinde evinin bir bölümünde talebeleri ağırlama şeklinde de olabilmektedir.

117 Ahmed Lûtfi, *Târih*, İstanbul 1290, I, 147.
118 Ahmed Lûtfî, *Târih*, III, 170.
119 Bk. Cemal Kutay, *Târih Ne Zaman İbrettir?*, İstanbul 1980, s. 42-44.

Tophâne'deki Kılıç Ali Paşa Medresesi talebelerinden Hacı Ârif Efendi, rikâb-ı hümâyûna takdim ettiği arzuhalde maddî yönden sıkıntı çektiğini anlatınca Sultan Abdülmecid'in 2 Cemâziye'l-evvel 1265/26 Mart 1849 târihli irâdesiyle 250 kuruş atiyye verilmişti.[120] Devletin o kadar yoğun işleri arasında bir medrese talebesinin isteğinin yerine getirilmesi, pâdişâhın ilim yolunda çalışanlara karşı duyduğu ilgiyi açıkça göstermektedir.

Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan (1807-1853)'ın talebe-i ulûma yılda bir defa dağıtılmak üzere vakfettiği elli kuruşun dört senedir verilmediği, II. Abdülhamid devrine âit 27 Zilkade 1295/22 Kasım 1878 târihli bir arşiv belgesinde geçmektedir.[121] Buna göre, vâlide sultanların da kurmuş oldukları vakıflar vasıtasıyla medrese talebelerine yardım ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Talebe-i ulûmun Receb ayı başından itibaren cerre çıkmak üzere dağılmaları esnasında, yol masraflarını karşılamak üzere bilhassa Sultan II. Abdülhamid devrinde çeşitli şekillerde yardım edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere cerre çıkmak, medrese talebelerinin Receb, Şaban ve Ramazan aylarında kasaba ve köylere kadar dağılarak gittikleri yerlerde Kur'ân okumak ve vaaz etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek almaları demekti.[122] Bu güzel âdet vesilesiyle fakir talebeler bir yıllık ihtiyaçlarını karşıladığı gibi medreselilerin toplumun

120 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 10727.
121 BOA, Y. Prk. Azj., 2/6.
122 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, 279.

bilgi ve kültür seviyesini geliştirmeşi sağlanmıştı.[123] Aynı zamanda bu yolla medreselerdeki bilgi câmiler vasıtasıyla memleketin en ücra köşelerine kadar yayılarak, sosyal bütünleşmeyi sağlayan ortak bir sözlü kültür oluşuyordu.[124]

Genellikle her medresenin müderrisi cerre gidecekleriń isimlerini kayderek onlara bir "ilmuhaber" verip Şeyhülislâmlığa gönderirdi. Talebeler Ders Vekîli'nden gidecekleri yerin müftîsine hitâben yazılmış tavsîye mektuplarını alarak yola çıkarlardı. Bu şekilde gündüzleri vaaz edip geceleri namaz kıldırarak vakitlerini geçiren talebelere İstanbul'a dönecekleri zaman bölge eşrâfı tarafından buğday, bulgur ve yağ gibi yiyecek maddeleri de hediye edilirdi.[125]

II. Abdülhamid devrinde, cerre çıkan talebelerden karayolunu seçenlere şimendifer (tren) ve denizyoluyla seyahat edenlere vapur bileti ücretini karşılamak için, bizzat pâdişâh tarafından ihsan edilen iki adet Mecîdiye altınının Bâb-ı Meşîhat içindeki kâtipler vasıtasıyla dağıtıldığı, Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 1 Rebîü'l-âhir 1312/2 Ekim 1894 târihli kararından anlaşılmaktadır.[126] Devrin şeyhülislâmı Cemâleddin Efendi (1848-1917), cer zamanı dışında talebelere üçer Mecidiye altını ihsan eden Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu 11 Cemâzi-

123 Mehmet İpşirli, "Cer", *DİA*, VII, 388. Bu iyi yönlerine rağmen, cerre çıkma uygulamasını talebeye bir eziyet olarak değerlendiren Nâmık Kemal, bu konuda şöyle demişti: "*Lâyık mıdır ki, medârisin bu kadar vakfı mevcut ve belki yalnız imâretlere şimdi verilip de aşçıları, ekmekçileri ihyâ etmekten başka bir işe yaramayan paralar talebenin iktidarına kâfi iken tarîk-i ilim gibi a'lâ ve eşref bir meslekte bulunanlar ahvât-ı zarûriyesini tedârik için karye karye dolaşarak cerr-ü sûale mecbur olsun.*" (Bk. *İbret*, nr. 51, 11 Ramazan 1289/12 Kasım 1872).

124 Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Târihi*, İstanbul 1999, II, 495.

125 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 78-79.

126 İMMA, *MMTD*, nr. 1.

ye'l-evvel 1310/1 Aralık 1892 tarihli teşekkür arîzasının sonunda, yapılan bu ihsandan dolayı bütün medrese talebelerinin pâdişâha duâ ettiklerini zikretmektedir.[127]

Aynı devirde cerre çıkan bir medrese mensubu İzmir Hisar Câmii'nde vaaz ederken, giyimde ve yaşayışta Avrupa'yı taklit edenleri ağır bir dille suçlayınca, cemaat arasında bulunan ve Batılılaşmayı savunan Halit Ziya Uşaklıgil (1865-1945) rahatsız olmuştu. Çünkü dedesinin her akşam medrese talebelerine konağında verdiği iftar yemeğinde bu vâiz de hazır bulunurdu. Vaazdan sonra bu zâtın kaldığı Hatuniye Medresesi'ne giderek onunla konuşan Halit Ziya, kendi düşüncesine göre "yobaz" saydığı bu medreseliyi ağır sözlerle susturmuştu.[128]

Çer uygulaması dışında yine II. Abdülhamid devrinde, Kurban Bayramı esnasında İstanbul'daki bazı medreselere pâdişâh tarafından kurbanlıklar dağıtılarak talebelerin yiyecek ihtiyaçları da karşılanırdı. Mesela Fâtih'in Çarşamba semtindeki medrese talebelerinin kendilerine dağıtılan kurban ve atiyyelere teşekkür ettikleri, saraya 13 Rebîü'l-âhir 1310/4 Kasım 1892'de bildirilmişti.[129] Aynı sene sonundaki Kurban Bayramında 55 adet kurban, Fâtih Câmii dersiâmı Tırnovalı Mahmud Efendi ve Bayezid dersiâmı Gümüşhaneli Ahmed Efendi vasıtasıyla Fâtih ve Bayezid Medreselerindeki talebelere dağıtılmıştı.[130]

Sultan II. Abdülhamid'in cülûs yıldönümü olan 13 Rebîü'l-âhir 1316/31 Ağustos 1898'de İstanbul'daki 180 medre-

127 BOA, Y. Mtv., 71/82.

128 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1987, s. 261-262.

129 BOA, Y. Prk. Azj., 22/138.

130 İMMA, *MMTD*, nr. 1, 26 Zilhicce 1310/11 Temmuz 1893 tarihli karar.

sede mevlid okunması için talebeler, müderrisler ve mevlidhânlara dağıtılmak üzere Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nden Ders Vekâleti'ne 270 bin kuruş gönderilmişti.[131] Böylece Sultan II. Abdülhamid devrinde medreselere karşı ilgisiz kalınmadığı ve her vesileyle maddî yönden yardım edildiği anlaşılmaktadır. Belki sadece maddî ihtiyaçları gözetilip eğitim yönünden bir ıslahat çabasına girişilmemişti. Çünkü yeni tarzdaki mekteplerin gelişmesine ağırlık verilip medreselerin klasik düzenini devam ettirmesi uygun görülmüştü.

131 BOA, Y. Mtv., 181/53.

III. MEDRESELERİN ÖĞRETİM KADROSU

A. Müderrislerin Tayin ve Azli

Medreselerde asıl önemli vazifeyi üstlenenler ders vermekle yükümlü tutulan müderrislerdir. Bu sebeple müderris, İslâmî eğitimin esas öğesi olarak kabul edilmiştir.[132] Cevdet Paşa da, müderrisleri Batı'daki üniversitelerde doktorasını bitirenlerle eşit saymakta ve ilimlerine hürmeten halkın onlara saygı gösterdiğini zikretmektedir.[133] Gerçekten bugünkü doktora öğrenimini bile aşacak kadar uzun bir talebelik döneminden sonra girdikleri ruûs imtihanında başarılı olanlara müderrislik berâtı verilirdi. İbtidâ-i Hâric'den Süleymaniye Dârü'l-Hadisi'ne kadar 12 dereceden oluşan müderrislerin "silsile" denilen tayin listelerini hazırlayarak sadrazama arz etme vazifesi Şeyhülislâm'a âitti. Daha sonra sadrazam bu listeyi Mâbeyn Başkâtibi vasıtasıyla pâdişâha takdim eder ve ilgili hatt-ı hümâyûnun veya irâdenin çıkmasıyla tayin işlemi tamamlanmış olurdu.

Sultan Abdülmecid devrinde Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin hazırladığı müderrislik silsilesi Sadrazam Âlî Paşa (1815-1871) tarafından 2 Cemâziye'l-âhir 1272/9 Şubat 1856'da takdim edildikten sonra sâdır olan hatt-ı hümâyûnda;

132 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorlugu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 175.

133 Bk. *Ma'rûzât*, s. 109.

"Benim vezîr-i me'âlîsemîrim, işbu takrîrinde beyân olunduğu vechile efendi-i müşârunileyhin işâretleri mûcebince medâris-i mezkûrenin tevcîhine ibtidâr olunsun." denmektedir.[134]

Sultan Abdülaziz devrinde gerçekleşen diğer bir toplu müderris tayini ise hatt-ı hümâyûn ile değil, Mâbeyn Başkâtibi tarafından yazılan 26 Receb 1285/12 Kasım 1868 târihli şu irâdeyle sonuçlanmıştı:

"Ma'rûz-ı çâkerkemîneleridir ki, işbu tezkire-i sâmiye-i âsâfâneleriyle mârû'z-zikr işâret-i 'aliyye manzûr-ı me'âlîmevfûr-ı hazret-i şâhâne buyrulmuş ve ber mûceb-i isti'zân medâris-i mezkûrenin tevcîhini müteallik ve şerefsudûr buyrulan emir ve irâde-i cenâb-ı mülûkâne mantûk-ı münîfinden olarak mezkûr işâret-i 'aliyye yine savb-ı sâmi-i âsâfîlerine iâde kılınmış olmakla ol babta emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir."[135]

Görüldüğü gibi ilk verdiğimiz örnekte pâdişâhın kendi ağzından çıkan sözlerle müderris tayini resmîleşirken, ikincisinde Mâbeyn Başkâtibi'nin yazdığı irâde ile tayin isteği onaylanmıştır. Bunun dışında, muhtelif vesilelerle pâdişâh tarafından müderrislik ruûsu dağıtıldığı da olurdu. Mesela 13 Rebîü'l-âhir 1260/2 Mayıs 1844 târihli bir belgede, memleket içinde bazı yerleri ziyaret edecek olan Sultan Abdülmecid'in, gerektiğinde bazı ulemâya vermesi için isim yerleri açık beş müderrislik ruûsunun hazırlanması, Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi'den istenmişti.[136]

Toplu olarak silsile hazırlandığı gibi, medresenin vakfı-

134 Bk. BOA, Cevdet-Maârif, nr. 3867.

135 BOA, Irâde-Dâhiliye, nr. 40607. 1879'da kurulan Cemiyet-i İlmiye'nin yayımladığı *Mecmûa-i Ulûm*'un 1 Muharrem 1297/15 Aralık 1879 târihli sayısında (s. 183-211), Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nden İbtidâ-i Haric'e kadar İstanbul'daki bütün müderrislerin isimleri ve görev yaptıkları târihler yazılmıştır.

136 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 8197.

nın mütevellisi veya kadı nâibinin i'lâmı vasıtasıyla da müderris tayini yapılabilirdi. Mesela Manisa'daki Göktaşlı Câmii içinde Cemile Hâtun adında bir hayırseverin yaptırdığı medresenin müderrisliği için yapılan imtihanı geçen aklî ve naklî ilimlerde mâhir Seyyid Ahmed Âlim'e berât verilmesi önce Manisa Nâibi Ahmed Nazif Efendi tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Talebi uygun bulan Şeyhülislâm Mekkî-zâde'nin işâretiyle verilen 2 Receb 1239/3 Mart 1824 târihli berâtta, mezkûr medresede hasbî olarak yani maaş almadan Seyyid Ahmed Âlim'in müderrislik yapacağı zikredilmişti.[137]

Konya'da Debbağhâne Mahallesi'ndeki medresenin müderrisi Seyyid Mustafa Efendi'nin vefatı üzerine yerine geçecek zâtı belirlemek için ulemâ huzurunda yapılan imtihanı kazanan Seyyid Mustafa Efendi'ye "müceddeden" berât verilmesi, yine şehrin kadı nâibinin i'lâmı ve Şeyhülislâm Mekkî-zâde'nin 21 Zilkade 1259/14 Aralık 1843 târihli işâretiyle mümkün olmuştu.[138] Böylelikle Osmanlı Devleti'nin hangi bölgesinde olursa olsun yeri boşalan bir müderrislik için şehrin kadı nâibi tarafından İstanbul'a i'lâm gönderildiği ve ardından havâle edilen Şeyhülislâm'ın tasdîkiyle berât hazırlandığı görülmektedir.

XIX. asrın sonlarında ise, müderrislik tayini için husûsî arzlar Şeyhülislâmlık içindeki Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye havâle edilirdi. Mesela Ayasofya Câmii'nde dersiâmlık yapan Niğdeli Seyyid Mehmed Efendi, kendi memleketindeki Ak Medrese'de müderrislik yapmak için arzuhal takdim etmiş ve 7 Muharrem 1301/8 Kasım 1883 târihli karar ile berâtın verilmesi Evkâf Nezâreti'ne havâle edilmişti.[139] Aynı şekilde Fâtih

137 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 2407.
138 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 236.
139 İMMA, *MMTD*, nr. 1.

dersiâmlarından Ödemişli Mustafa Efendi, münhal olan Tire'deki İbn-i Melek Medresesi müderrisliği için Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye istid'âda bulunmuş ve mezkûr meclisin 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891 târihli kararıyla gereğinin yapılması yine Evkâf Nezâreti'nden istenmişti.[140]

Bazen müderrisin vazife yaptığı medresedeki derecesi yükseltilebilirdi. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi (1786-1859)'nin 21 Muharrem 1263/10 Ocak 1847 târihli arzında, İstanbul'un Vefa semtindeki Kirmasti Medresesi Müderrisi Seyyid İbrahim Halil Efendi'ye "Hareket-i Altmışlı" ve İskender Paşa Medresesi Müderrisi Seyyid Mehmed Efendi'ye "Salın" pâyesi tevcîh buyrulması istenmektedir. Sadrazam da "işâretleri mûcebince tevcîh buyrula" diyerek bunu onaylamaktadır. Bulundukları pâyenin bir üstüyle taltîf edilen iki müderrisin de daha evvel pâdişâh imâmlığı yapan Zeynelâbidin Efendi'nin torunları olması ayrıca dikkat çekicidir.[141] Aynı şekilde, Şam'daki Ramazan el-Mağrîbî Medresesi Müderrisi ve Nakîbü'l-Eşrâf Kaymakamı Aclûnî-zâde es-Seyyid Mehmed Efendi'ye, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin 21 Cemâziye'l-âhir 1266/4 Mayıs 1850 târihli işâreti üzerine "Mûsıla-i Salın" pâyesi tevcih edilmişti.[142]

Müderrislerin herhangi bir suçları dolayısıyla azledilmeleri de eskiden beri âdet olduğu üzere Şeyhülislâm işâreti ile yapılırdı. 1257/1841 senesinde Midilli adasında halkı isyana tahrik etmekle suçlanan Müderris Mustafa Efendi ve Mevlevî Şeyhi Abdülkadir Efendi Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edilmiş ve müderrise Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Âsım

140 İMMA, *MMTD*, nr. 1.
141 Bk. BOA, Cevdet-Maârif, nr. 2970.
142 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 7586.

Efendi tarafından ihtar gönderilmişti.[143]

Süleymaniye müderrislerinden Osman Azmi Efendi, bazı dersiâmlar ile beraber Ders Vekîli Şehrî Hâfız Efendi (ö. 1867)'yi şikâyet eden bir arzuhali rikâb-ı hümâyûna verince, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin 29 Cemâziye'l-evvel 1267/2 Nisan 1851 târihli arzı üzerine çıkan pâdişâh irâdesiyle memleketi olan Trabzon'a nefyedilmişti.[144]

Sultan Abdülaziz devrinde gizlice kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyeleri arasında bulunan müderrisler Hoca Veliyyüddin Efendi, Süleymaniyeli Mehmed Efendi ve Cerrahpaşalı Sâlih Efendi 16 Muharrem 1284/20 Mayıs 1867'de başlayan tahkikat neticesinde evlerinden alınıp "Üç Anbarlı" denilen hapishane gemisi Mahmûdiye'ye nakledilerek tutuklanmışlardı.[145] Bunun üzerine bin kadar medrese talebesi Bâb-ı Meşîhat'a giderek Şeyhülislâm Hacı Mehmed Refîk Efendi (1813-1872)'ye hocaları Veliyyüddin Efendi'nin niçin tutuklandığını sormuşlar ve affedilmesini istemişlerdi. Ancak sorgu sırasında hükümet aleyhinde oldukça sert konuşan Veliyyüddin Efendi, diğer müderrisler ile beraber sürgün cezasına çarptırılmıştı.[146]

Bu olaydan iki yıl sonra Ocak 1869'da Bayezid civarındaki Kaptan Paşa Câmii'nde ders veren Sarıyerli Hoca Sâdık

143 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 636.

144 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 13919. Sultan Abdülmecid'in hocalarından biri olan Şehrî Hâfız Efendi'nin Mekke'deki Nakşibendî Şeyhi Abdullah el-Mekkî'nin mürîdi olduğu ve saray çevresinde bu tarîkatı yaydığı rivâyet edilir (Bk. Butrus Abu Manneh, "Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları", çev. Şaban Bıyıklı, *Dergah*, VII/73 (1996), s. 18).

145 Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Târihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973, I, 74.

146 Ebüzziya Tevfik, *a.g.e.*, I, 96.

Efendi ile talebeleri olan Râşid ve Mehmed Efendi Sadrazam Âlî Paşa'nın emri üzerine tutuklanarak Zabtiye Nezâreti'ne götürülmüştü. Yapılan sorgulama sonucunda hükümet aleyhindeki siyâsî cereyana katıldıkları gerekçesiyle bu müderrisler muhtelif yerlere sürgün edilmişlerdi.[147]

Yeni Osmanlılar'ın 1876'dan sonraki safhası olan Genç Türkler hareketine katılan Hoca Kadri Efendi (1860-1918) ise Mısır'a kaçarak *Kânûn-ı Esâsî* adlı bir gazete çıkarmış ve burada Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine dâir fetvalar vermişti.[148]

Daha evvel zikrettiğimiz Kuleli Vakası'nda olduğu gibi, Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler hareketlerinde de müderrislerin bulunması, ilmiye sınıfı içinde pâdişâhın idaresinden memnun olmayanların bulunduğunu gösterir. Bunun yanında, Sultan Abdülaziz devrinde meşrûtiyet fikrinin medrese ulemâsı arasında taraftar bulmasına, 1856'da yayınlanan Islahat Fermânı'nın uyandırdığı ruh hâletinin sebep olduğu da ileri sürülmüştür.[149] Çünkü bu fermânla gayrimüslimlere verilen imtiyazların genişletilmesi, Osmanlı Devleti'nin asıl halkı olan Müslümanları incitmişti. Halkla yakın temasta bulunan ulemâ da bu tepkilerden etkilenerek pâdişâh aleyhindeki siyâsî cereyanlara katılmışlardı.

147 M. Kaya Bilgegil, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara 1976, s. 468-469.

148 Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, Istanbul 1986, s. 182. Yahya Kemal, 1903'de Paris'de bulunduğu esnada, köşesinde inzivâya çekilen bu Hoca Kadri Efendi ile görüşmüştü. Mehmed Âkif de Fâtih Merkez Rüşdiyesi'nde okurken, son sınıftaki Türkçe derslerine Hoca Kadri Efendi girmişti (Bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar*, Istanbul 1989, I, 26).

149 Bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Târihi*, Istanbul 2001, s. 153.

Nitekim Sultan II. Abdülhamid, 6 Temmuz 1883'de Şeyhülislâm Üryânî-zâde Ahmed Esad Efendi'ye gönderdiği talimatta, câmilerde bazı ehliyetsiz kişilerin başlarına sarık sararak siyâsî konularda konuştuklarını bildirmişti.[150]

Sultan II. Abdülhamid'in bu endişesini haklı çıkaran başka bir olayın yaşandığı Edirne'de, Üçşerefeli Câmii Müderrisi Ismail Efendi'nin kahvehanelerde hükümet aleyhine sözler söylediği tahkikat neticesinde anlaşılınca, Edirne vilâyetine yazılan 26 Rebîü'l-âhir 1311/6 Aralık 1893 târihli emirle Istanbul'a getirilerek Zabtiye Nezâreti'nde hapsedileceği bildirilmişti.[151] II. Abdülhamid gibi tedbirli bir pâdişâhın devlet güvenliğine karşı her türlü eylemi büyük bir dikkatle izlediği düşünülürse, Ismail Efendi'nin başına gelecek şeyi önceden hesab etmesi gerekirdi.

Yine bu devirde uzun bir süre Meşîhat Makāmı'nda kalan Cemaleddin Efendi'nin oğlu Ahmed Muhtar (1878-1943) hatıralarında, henüz 16-17 yaşlarındayken Bâb-ı Fetvâ memurlarından Cânib Efendi ile beraber II. Abdülhamid aleyhine beyannâmeler hazırlayarak ikindi dersinden önce câmilerdeki ders kürsilerinin altındaki şiltelere koyduklarını itiraf etmişti.[152] Böylece medreselerin ders mekânı olan câmilerin, pâdişâha karşı gelişen muhalefet hareketinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

150 Selim Deringil, *Iktidarın Sembolleri ve Ideoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Istanbul 2002, s. 72.

151 Y. Prk. Um., 28/68.

152 Bk. Ahmed Muhtar, *Intâk-ı Hak*, Istanbul 1930, s. 14. Bu zât hakkında bilgi için bk. Ali Birinci, "Garplılaşmanın Ifrâd Ucundaki Bir Adam: Ahmed Muhtar (Kevâkibî), *Türk Yurdu*, XVIII/127-128 (1998), s. 27-33. Bir Şeyhülislâm oğlunun aşırı Batılılaşma taraftarı olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir.

B. Müderrislerin Geliri

Müderrisler kendilerine tahsis edilen maaşla geçindikleri gibi bazen ev, yiyecek yardımı alabilir veya pâdişâhın ihsânına nâil olabilirlerdi. Sultan II. Mahmud devrine rastlayan 1226/1811 senesinde, Girit adasındaki ahaliye İslâm dînî esaslarını öğreten ve diğer ilimleri de okutan Vezîr Câmii müderrislerinden Fennî Hasan Efendi'ye yevmî 120 akçe tahsis edilmesi bizzat hatt-ı hümâyûn ile istenmişti.[153]

Sultan Abdülmecid devrinde, Kütahya'daki Yakub Çelebi Medresesi'nin üç müderrisi vakıftan maaşlarını alamayınca İstanbul'a bir arzuhal göndererek durumlarını anlatmışlardı. Bunun üzerine sadâretten Kütahya Kaymakamlığı'na yazılan 10 Cemâziye'l-âhir 1275/15 Ocak 1859 târihli emirde, mezkûr müderrislerin medrese vakfından almaları gereken muayyenâtın verilerek sıkıntıdan kurtarılması söylenmişti.[154] Bu şekilde, ilim tedrîsiyle uğraşan müderrislerin geçim sıkıntısı çekmemeleri gerektiği devletin en yüksek makamları tarafından ifade edilmiş oluyordu. Aynı pâdişâh devrinde, 1261/1845'de İbtidâi Hâric payesiyle İstanbul müderrisliği ruûsunu alan Cevdet Paşa'ya 150 kuruş maaş bağlanmıştı. Ancak geleneğe göre ruûs aldığından dolayı medresede üç gün boyunca ziyafet verdiği için, maaşının on katı olan 1500 kuruş borçlanmıştı.[155]

Bursa müderrislerinden Hacı Yusuf Rûşen Efendi'ye Bağdat'a bağlı Hacıkara köyünde geçim kaynağı olması ve evladına intikal etmesi şartıyla bir ev, bir kasabhâne ve bir boyahâne 11 Şaban 1248/3 Ocak 1833 târihinde tahsis edilmişti.[156] Böylece sadece müderrisin değil torunlarının bile rahatlıkla

153 BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 18736.
154 BOA, A. MKT. UM. 340/84.
155 Fatma Âliye, *Cevdet Paşa*, s. 48.
156 BOA, Cevdet-Evkâf, nr. 6432.

geçinebileceği zengin bir gelir kaynağı sağlanmıştı.

Istanbul'un Eminönü semtindeki Hamîdiye Medresesi Müderrisi el-Hâc Abdurrahman Efendi'ye ikâmeti için verilen Demirkapı civarındaki hane harab olduğundan, Evkâf Nâzırı'nın takrîri ve sadrazamın arzı üzerine Sultan Abdülmecid'in 3 Ramazan 1261/5 Eylül 1845 târihli irâdesiyle yeni baştan inşâsı emredilmişti.[157] 10 Muharrem 1273/10 Eylül 1856 târihli başka bir belgede, Mekke-i Mükerreme'deki Dâvûdiye Medresesi Müderrisi Dağıstânî Ömer Efendi'nin ev kirasının ödendiği ve atiyye verildiği zikredilir.[158] Buna göre, müderrislerin ev ihtiyacının da devlet tarafından karşılandığı ortaya çıkmaktadır.

Müderrislerin mahallî vergilerden istisna edilmesi de onların gelirini koruyan bir tedbir olmuştu. Mesela Kayseri'deki Hund Hatun Câmii vakfından aldığı yevmî 75 akçe ile nısf (yarım) hisse müderrislik cihetine mutasarrıf olan Hâfız Mustafa Efendi, emlak ve arazisi olmadığından kendisinden vergi alınmamasını bir istid'â (dilekçe) ile Istanbul'a bildirmişti. Bu talebin Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye tarafından uygun görülmesi ve Meclis-i Vâlâ'nın tasdîkiyle mezkûr müderristen vergi alınmaması, Sadrazamlıktan Kayseri Kaymakamlığı'na gönderilen 24 Şaban 1272/30 Nisan 1856 târihli yazıda belirtilmişti.[159]

Müderrislere muhtelif vesilelerle pâdişâh tarafından atiyye verildiği de olurdu. Sultan II. Mahmud'un 1226/1811 senesine âit bir hatt-ı hümâyûnundan anlaşıldığına göre, önce Arapça yazdığı *Cebir Mukâbelesi*'ni Türkçe'ye çevirerek pâdişâha takdîm eden Istanbul müderrislerinden Ali Bahadır Efen-

157 BOA, Irâde-Dâhiliye, nr. 5484.
158 BOA, A. MKT. MVL. 90/29.
159 BOA, A. MKT. MVL. 79/97.

di'ye beş yüz kuruş atiyye verilmişti.[160] Bu şekilde XIX. asır başlarında medresede matematik ilmine dâir kitap yazabilen müderrislerin bulunduğunu görmekteyiz.

Sultan Abdülmecid, Zilhicce 1262/Kasım-Aralık 1846 târihinde Bâb-ı Meşîhat'ı ziyaret ettikten sonra İstanbul'daki müderrisler arasında fakirlik çekenlerin Şeyhülislâm tarafından tesbit edilerek deftere yazılmasını ve bunlara Mâliye Hazînesi'nden aylık dağıtılmasını emretmişti.[161] Aynı pâdişâh, Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin talebi üzerine, Bâb-ı Fetvâ'da Salı ve Perşembe günleri *Buhârî* okuyan on müderrise verilen aylık elli kuruş ücretin yüz kuruşa yükseltilmesi hususunu, 29 Şaban 1277/12 Mart 1861 târihli irâdesiyle Evkâf Nezâreti'ne havâle etmişti.[162] Bu pâdişâhın halefi olan Sultan Abdülaziz'in dersiâm ve müderrislere ihsan ettiği on beş bin kuruş, Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Beyefendi (1807-1882)'nin 23 Cemâziye'l-evvel 1289/29 Temmuz 1872 târihli arzında belirtildiği şekilde maaş zammı olarak dağıtılmıştı. Buna göre, İbtidâ-i Hâric ve Hareket-i Hâric derecesindekilerin maaşına yüz kuruş, onların yukarısındaki müderrislere ise elli kuruş zam yapılmıştı.[163]

Yine Sultan Abdülaziz devrinde Meşîhat Makâmı'na geçen Hasan Hayrullah Efendi, yumuşak yüzlü bir zât olduğundan kendisine başvuranları geri çeviremediği için, pek çok müderrisin maaş artışını sağlamıştı. Önceki devirlerde müderrisler Şeyhülislâm'ın yanına serbestçe varıp meramını anlatamazken, Hasan Hayrullah Efendi, ziyaretine gelen en küçük

160 BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 16569.
161 Ahmed Lûtfî, *Târih*, VIII, 127.
162 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 31404.
163 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 45524.

mertebedeki ulemâya bile alçakgönüllü davranırdı.[164]

I. Meşrûtiyet'in ilanından sonra toplanan Meclis-i Mebûsân'ın 9 Safer 1295/11 Şubat 1878 târihli oturumunda konuşan Adana Mebusu Kozanlı Mustafa Efendi, yirmi senelik uzun bir tahsilden sonra müderrislik ruûsunu elde edenlerin üç yüz-altı yüz kuruş arasında maaş aldıklarını ve bu maaşa da sahip olamayan nice ulemânın bulunduğunu zikretmişti.[165] Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin ilk millet meclisinde, müderrislerin çektikleri sıkıntılara karşı hak ettikleri maaşı alamadıkları dile getirilmişti. Fakat bu yakınmalara rağmen, müderrislerin mâlî durumlarını düzeltecek tedbirler alma yoluna da gidilmemişti.

C. Müderrislerin İstihdam Edildiği Sahalar

Müderrisler medresede belli bir süre tedrîs faâliyetini devam ettirdikten sonra kadılık hizmetine geçebilir, mekteplerde ulûm-ı dîniye ve Arapça derslerine girebilir veya Şeyhülislâmlık içindeki bir dâirede memur olarak çalışabilirlerdi. Eskiden beri uygulanan teâmüle göre, alt derecedeki müderrisler kaza veya sancak kadılıklarına, Sahn-ı Semân ve yukarısındakiler ise mevleviyet kadılığına tayin olunurdu.[166] Ancak 1270/1854 senesinde devrin Şeyhülislâmı Mehmed Ârif Efendi'nin gayretleriyle kadı yetiştirmek için "Muallimhâne-i Nüvvâb" adlı yeni tarzda bir medrese açıldı. Medreseden mezun olanlar burada ayrıca tahsil gördükten sonra "nâib" sıfatıyla kazâ hizmetini üstleneceklerdi.[167]

164 "Mâbeyn Başkâtibi Âtif Bey'in Hatıraları", haz. Midhat Sertoğlu, *Hayat Târih Mecmuası*, II/11 (1965), s. 70.

165 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerîdesi*, İstanbul 1954, II, 383.

166 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 66.

167 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 268.

Sultan Abdülmecid devrinde Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin 29 Cemâziye'l-âhir 1265/22 Mayıs 1849 târihli işâretinde, münhal olan Mahrec mevleviyetlerinden Kürdistan Eyaleti mevleviyeti olarak da bilinen Diyarbekir Kadılığı'nın, İbtidâ-i Altmışlı pâyesiyle Molla Kırımî Medresesi Müderrisi Trabzonî Mustafa Efendi'ye tevcîhi istenmektedir.[168]

Sultan Abdülaziz devrinin sonlarında 1290/1873-74 senesinde düzenlenen toplu bir ilmiye silsilesinde, Süleymaniye müderrislerinden Nuri Efendi'ye Galata ve Said Efendi'ye Yenişehir Fener, Bursa müderrislerinden Bahâeddin Efendi'ye Sivas, Edirne müderrislerinden Mustafa Necmi Efendi'ye ise Rusçuk Kadılığı tevcih edilmişti.[169] Bu şekilde her müderrisin derecesine uygun düşen bir kadılığa geçtiği anlaşılmaktadır.

Kadılık yanında müderrisler, Tanzimat devrinde sayıları artan meclislerde üyelik görevi yaparlardı. Eğitim işleriyle ilgilenmesi için kurulan Meclis-i Maârif'in reîsi ve azaları ekseriyetle müderrislerden ve yüksek seviyedeki ilmiye mensuplarından seçilirdi. Müderrisîn-i kirâmdan olduğu için Meclis-i Maârif azalığına seçilen Abdülkerim Efendi, mantık ilminde eski ve yeni görüşleri özetleyen *Mîzânü'l-'Adl* adlı bir kitap yazarak basılması için Maârif Nezâreti'ne başvurmuştu. Nezâret tarafından görüşü sorulan Şeyhülislâmlığın da tasvîbi üzerine Sultan Abdülmecid'in 25 Muharrem 1276/24 Ağustos 1859 târihli irâdesiyle Abdülkerim Efendi'nin müderrislik pâyesinin Mûsıla-i Sahn'dan Sahn'a yükseltildiği ve mezkûr kitabın basımına izin verildiği açıklanmıştı.[170]

1280/1863'deki ruûs imtihanında müderrisliğe nâil olan Şevket Mustafa Efendi (ö. 1874), bugünkü Yargıtay'ın te-

168 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 3882.
169 Ahmed Lûtfi, *Târih*, XIV, 69.
170 Bk. BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 29092.

meli sayılan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de ve Şeyhülislâmlık içindeki Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'de azalık yapmıştı.[171] Ayrıca Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve Tophâne Meclisi gibi muhtelif devlet işlerini görmek üzere kurulan meclislerde, yine müderrislikten yetişen "Müftî" unvanlı bir memur bulunmaktaydı.[172]

Bunun yanında, Sultan Abdülmecid'in 13 Cemâziye'l-âhir 1267/15 Nisan 1851 târihli irâdesiyle resmen kurulan ve ilk Türk akademisi olarak kabul edilen Encümen-i Dâniş'in dâhilî ve hâricî azaları arasında müderrisler de yer almıştı. Encümen-i Dâniş'in kuruluş amacı, Dârü'l-Fünûn'da okutulması düşünülen ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlamaktı. Dâhilî azalar olarak müderrisîn-i kirâmdan Cevdet Efendi, Hoca Şâkî Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi bulunurken, hâricî azaları içinde de Emin Rıfkı Efendi (ö. 1276/1859-60), Dağıstanlı Hüseyin Nâzım Efendi ve aynı zamanda Bayezid Rüşdiye Mektebi'nde hocalık yapan Ahmed Reşid Efendi (ö. 1280/1863-64) görev yapmaktaydı. Ayda bir Cağaloğlu'ndaki Dârü'l-Maârif Mektebi'nde toplanan Encümen-i Dâniş'in on yıl süren ömründe, ancak Cevdet Efendi ile Fuad Paşa'nın hazırladığı *Kavâid-i Osmâniye* ve *Târih-i Cevdet* adlı eserler basılabilmişti.[173] Encümen-i Dâniş'te müderrislerin bulunmasını göz ardı ederek, Fransız Akademisi tarzındaki bu müesseseyi medresenin ilmi-

171 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, 175.

172 Bu meclisler hakkında geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1996. Tanzimat devrinde ulemânın bu meclislerdeki ve diğer nezâretlerdeki yerini inceleyen bir makale için bk. David Kushner, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica*, XIX (1987), s. 52-74.

173 Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *DİA*, XI, 176-178. Geniş bilgi için bk. Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975.

ye sınıfına indirilmiş bir darbe olarak görmenin[174], yanlış bir düşünce olduğu açıktır.

Müderrislerin yeni açılan mekteplerde "muallim" ve idareci olarak görev yaptığı da bilinen bir gerçektir. Sultan Abdülmecid'in 28 Zilhicce 1255/3 Mart 1840 tarihli irâdesine göre, müderrislerden Rusçuklu Ali Efendi bin yüz kuruş maaşla Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye hoca olarak tayin edilmişti.[175] Yine dersiâm ve müderris olan Kırımlı el-Hâc Hasan Efendi (ö.1893) senelerce Rüşdiye mekteplerinde muallim-i evvellik ve maârif müfettişliği yapmış ve kısa bir süre Dârü'l-Muallimât'ın müdürlüğünü üstlenmişti.[176] Ulemânın bu şekilde yeni eğitim ve hukuk kurumlarında görev yapması, bir "beyin göçü" olarak değerlendirilmiş ve böylelikle medreselerdeki bozulmanın arttığı da söylenmiştir.[177]

Adalet ve eğitim hizmetleri dışında, Sultan II. Mahmud'un emriyle 1246/1831'de yapılan nüfus sayımı esnasında, Rumeli bölgesindeki şehirlerden bazılarında müderrisler görev yapmıştı. Bunlardan Bedreddin Efendi Tatarpazarı'nda, Ârif Efendi Dobnice'de ve Konevî Mehmed Efendi Taslic'de nüfus sayımı işlemlerini yürütmüşlerdi.[178] 12 Şevvâl 1269/19 Temmuz 1853 tarihli başka bir belgede, müderrisîn-i kirâmdan Hüseyin Efendi'nin İzmir Nüfus Nâzırlığı görevinde ibkâ edildiği zikredilmektedir.[179] Müderrislerin ehliyetlerine güvenilerek, devlet için çok önemli olan nüfus sayımı işinde ve ilgili hükümet dâiresinde istihdam edildiği anlaşılmaktadır.

174 Bu görüş için bk. Karal, VI, 178.
175 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 349.
176 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, 174.
177 Bk. Chambers, "Cevdet Paşa", s. 464.
178 Ahmed Lûtfî, *Târih*, III, 143. Geniş bilgi için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Imparatorlugu'nda Ilk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.
179 BOA, HR. MKT., 61/33.

Meşîhat Dâiresi içindeki kalemlerde ve Fetvâhâne, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye, Meclis-i Intihâb-ı Hükkâm gibi birimlerde yine müderrisler çalışırdı. Müderrisîn-i kirâmdan Mehmed İsmet Efendi ve Mehmed Cemâleddin Efendi, imtihanla tayin edildikleri Fetvâhâne müsevvidliğinde gösterdikleri başarı sebebiyle Sultan V. Murad'ın 8 Şaban 1293/29 Ağustos 1876 târihli irâdesiyle 4. rütbeden birer Mecîdiye nişânı ile taltîf edilmişlerdi.[180]

Osmanlı Devleti sınırları içindeki vakıflarla ilgilenmek üzere Sultan II. Mahmud devrinde kurulan Evkâf Nezâreti'nin merkez ve taşra teşkilâtında fıkıh tahsili gördükleri için müderrisler memur olarak çalışabilirlerdi. Nitekim Sultan Abdülmecid'in Safer 1268/Kasım 1851 târihli irâdesinde, Aydın vilâyeti evkâf müdürlüğünün müderrislerden Atâ Efendi'ye tevcih edildiği zikredilmişti.[181] Yine müderrislerden Kâşif Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in 9 Ramazan 1305/20 Mayıs 1888 târihli irâdesiyle Evkâf-ı Hümâyûn İdare Meclisi azalığına tayin edilmişti.[182]

Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi* Arapça'ya çevrilmek istendiğinde bu görev müderrislere bırakılmıştı. Nitekim Sultan II. Mahmud devrine âit 14 Cemâziye'l-evvel 1253/16 Ağustos 1837 târihli bir belgede, *Takvîm-i Vekâyi* Arabî mütercimi Seyyid Ahmed Nazif Efendi'ye, gazete hâsılatından karşılanmak üzere aylık bin kuruş maaş tahsis edildiği zikredilmişti.[183]

Bazen müderrislere devlet tarafından husûsî bir vazife de verilebilirdi. Sultan II. Abdülhamid devrinde Edirne vilâye-

180 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 50833.
181 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 14964.
182 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 85041.
183 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 392.

tinin Havza kazasındaki Kamber Baba Dergâhı postnişîni Tevfik Bey'in şeriata mugâyir fikirlerle halkı ifsâd ettiği ve kanunsuz bir şekilde vergi topladığı duyulunca, bölge ahalisine va'z-ü nasihat etmek üzere Bayezid müderrislerinden Nevşehirli Halil Vehbi Efendi'nin tayini, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin 25 Zilkade 1311/29 Haziran 1893 târihli arzıyla istenmişti.[184] Bu şekilde müderrisler, câmilerde verdikleri vaazlar ile halkı Ehl-i Sünnet anlayışına muhâlif inançlardan koruyarak, yaygın din eğitimiyle ilgili önemli bir vazifeyi üstlenmişlerdi.

Görüldüğü gibi, XIX. asırda müderrisler devletin bütün önemli kurullarında aza olarak bulunmuşlar, yeni mekteplerde hocalık yapmışlar, Meşîhat teşkilâtının yükünü taşımışlar ve bazı nezâretlerde memurluk görevini üstlenmişlerdir. Böylelikle görünüşte mekteplilere daha fazla ehemmiyet verilse de, medreseden yetişen neslin devlet hizmetinde istihdam edilmesi geleneğinin eski devirlerde olduğu gibi devam ettiği ortaya çıkmaktadır.

D. Câmi Dersleri ve Dersiâmlar

XIX. asırda medreselerde okunması gereken derslerin ekseriyetle câmilerde "dersiâm" adı verilen müderrisler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu sebeple medreselerin öğretim kadrosunu incelerken, dersiâmlık üzerinde de durmak gerekir. Aslında Islâm Târihinin ilk devirlerinden itibaren câmi bir eğitim merkezi işlevi görmüş ve sonraları medreseler müstakil bir bina olarak ayrılmıştı. Dersiâmlar câmilerdeki bu tedrîs geleneğini devam ettirmişlerdi. Dinleyicisi çok olan müderrisler, medrese odaları yetmediğinden derslerini

184 BOA, Y. A. Res., 70/25.

câmilerde yaparlardı. Bir câmide aynı anda iki-üç dersiâm ders verince tabiî olarak talebelerin dinlemesi de güçleşirdi.[185]

Dersler câmilere nakledildiği için müderrislerin medresedeki işlevi, talebelerin iskânı ve aralarında meydana gelen problemlerin çözümüyle ilgilenen müdürlük vazifesine dönüşmüştü.[186] Bu şekilde şayıları artan medrese talebeleri için câmiler büyük bir dershane hizmetini görüyor ve medrese binaları ise çoğunlukla yatakhane olarak kullanılıyordu.[187] 1855'de İstanbul'a gelen Ubicini, şehirde bulunan 518 medreseyi, bir câmiye bağlı yüksekokul şeklinde tarif ederek ders okutma işinin câmilerde yapıldığını belirtmek istemişti.[188]

Medreselerin kadrosunda hem müderris, hem de dersiâm bulunabilirdi. Sultan Abdülaziz devrinde Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi tarafından 13 Rebîü'l-âhir 1286/23 Temmuz 1869'da hazırlatılan İstanbul medreseleri listesinde, 166 medreseden 80 tanesinde 180 dersiâmın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.[189] Yine Hasan Fehmi Efendi, 1292/1875'de Sultan Abdülaziz'e bir arz takdim ederek, dersiâmların sınıflara ayrılmasıyla maâşı olanlara zam yapılmasını ve olmayanlara maaş tahsisini istemişti. Pâdişâh da bu hususdaki irâdesiyle gereken

185 Osman Ergin, *Türk Maârif Târihi*, I-II, 200. Dersiâmlığın yaygınlaşması hakkında Faik Reşit Unat şöyle demektedir: "*Bilhassa medreseler çoğaldıktan sonra her medrese için muktedir müderris bulmak imkanı daralmış ve büyük câmilerde aynı kitabı okuyan çeşitli medreseler öğrencilerinin bir müderrisin dersinden birlikte faydalanmalarını sağlayan ders-i âm sistemi kurulmuştur. Bu şekilde ders veren müderrisler için de bu unvan kullanıldığı gibi, öğretim ruûsu alan her medrese mezununa da belli bir aylık bağlanmak suretiyle câmilerde öğretim yetkisi hukûken tanınan ve son zamanlara kadar devam eden bir ders-i âm sınıfı meydana gelmiştir.*" (Bk. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Târihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 5).

186 Pakalın, II, 53.

187 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 168.

188 Ubicini, *1855'de Türkiye*, I, 71.

189 Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 286-295.

izni verdiğini belirtmişti.[190] Bu dersiâmlar muhtelif câmilerde derslerini verirken, talebeler medresedeki odalarını çoğunlukla geceleri kalmak için kullanırlardı.

Medreselerde talebelere, câmilerde halka açık ders verme yetkisine sahip olan dersiâmlık için medreseden mezun olup icâzet aldıktan sonra imtihana girmek gerekiyordu. II. Abdülhamid'in saltanatının ortalarına kadar senede bir defa dersiâmlık imtihanı yapılırken daha sonra Meşîhat Dâiresi'nde teşekkül eden bir heyetin medreselere gidip isteyenleri orada imtihan yapması ve senede 15 kişiye bu unvanın verilmesi benimsendi. Dersiâmlar dört sene kesintisiz bir şekilde câmilerde ders verdikten sonra 200 kuruşluk ruûs maaşına hak kazanırlardı. Maaşsız ders verdikleri dört sene boyunca da dersiâmlara hazineden dört lira ücret ödenirdi.[191] Nitekim Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 14 Zilkade 1312/9 Mayıs 1895 târihli kararında, Receb 1308/Şubat 1891'de yapılan imtihanda dersiâmlık unvanını alan 15 zâttan ikisinin tedrîsi terk ettiği ve diğerlerinin dört sene Fâtih ve Bayezid câmilerinde devamlı ders okutarak İstanbul ruûsunu almaya hak kazandıkları zikredilmektedir. Bu 13 zât arasında, II. Meşrûtiyet'ten sonra Meşîhat Makâmı'na geçen Tortumlu Musa Kâzım Efendi (1858-1920) ve Tokatlı Mustafa Sabri Efendi (1866-1954) de bulunmaktadır.[192]

İstanbul dışındaki yerlere dersiâm tayininde yine imtihan usûlüne başvurulurdu. Mesela Bursa'da Murad Hüdâvendigâr Vakfı gelirinin fazlasından almak üzere aylık elli kuruş maaş ile "dersiyye" cihetine mutasarrıf olan Dersiâm Seyyid Ömer'in vefatıyla yerine geçecek zâtı belirlemek için Evkâf

190 Ahmed Lûtfi, *Târih*, XV, 71.
191 Pakalın, I, 427.
192 Bk. İMMA, *MMTD*, nr. 1.

Müdürü Seyyid Halil Edib Efendi'nin huzurunda imtihan yapılmıştı. Bu imtihanda başarılı olan Konevî Hâfız Hasan'ın dersiâmlığa tayini Bursa Kadısı Seyyid Mehmed Dürrî'nin i'lâmıyla bildirilince, Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin işâreti ve Sadrazam Âlî Paşa'nın 25 Muharrem 1275/4 Eylûl 1858 târihli buyruldusuyla berâtın verilmesi istenmişti.[193]

25 Muharrem 1272/27 Eylûl 1855 târihli başka bir belgede, Sinop'da halkın yaptırdığı 16 odalı Fethiye Medresesi'nin dersiâmı Mehmed Sırrı Efendi'ye 500 kuruş maaş tahsisi taleb edilmektedir.[194] Kayseri'deki Câmi-i Kebîr (Ulu Câmi) dersiâmlarından Mehmed Sâlih Efendi (1799-1885), *Âdâb-ı Işârât-ı Kur'ân* adlı bir eser yazıp İstanbul'a gönderince, Sultan Abdülmecid'in irâdesi üzerine 8 Şaban 1258/14 Eylûl 1842 târihli bir tezkireyle 250 kuruş maaş bağlanmıştı.[195] Böylece dersiâmlara farklı mikdarda maaş bağlandığı anlaşılmaktadır.

Ramazan ayına mahsus olmak üzere câmilere dersiâm tayin edildiği de olurdu. 1272/1856 senesinde, Ramazan esnasında İstanbul'daki cemaati çok olan selâtîn câmilerine Meşîhat Makâmı tarafından seçilen dersiâmların tayini ve okutacakları kitapların tesbiti hususu Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ toplantısında karara bağlanmıştı. Sultan Abdülmecid de 10 Ramazan 1272/15 Mayıs 1856 târihli irâdesinde, câmilerde ders vermek üzere seçilen otuz dersiâma ödenmesi için otuz bin kuruşun tahsis edildiğini bildirmişti.[196] Câmilere dersiâm tayini konusunun sadrazam başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi, Osmanlı Devleti'nin ilim tedrîsine ve

193 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 238.

194 BOA, A. MKT. NZD., 165/88.

195 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 7931. Mehmed Sâlih Efendi, Kayseri halkı arasında "Hacı Torun Efendi" lakabıyla tanınırdı (Bk. Ahmet Madazlı, "Hacı Torun Efendi", *DİA*, XIV, 498-499).

196 BOA, İrâde-Meclis-i Mahsûs, nr. 275.

maârife verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

Bu geleneğin XIX. asır sonlarına kadar devam ettiğini gösteren Sultan II. Abdülhamid'in 12 Muharrem 1315/13 Haziran 1897 târihli irâdesinden, Meşîhat tarafından Ramazan'da câmilerde va'z-ü tedrîse memur edilen kürsü şeyhleri ve dersiâmlara Dâhiliye Nezâreti tahsîsâtından verilen otuz bin kuruşun bundan böyle ilmiye tahsîsâtına nakledildiği anlaşılmaktadır.[197]

Sultan II. Abdülhamid'e âit 6 Receb 1303/10 Nisan 1886 târihli diğer bir irâdede; Fâtih, Süleymaniye ve Bayezid câmilerinde dersiâmlık yapan 38 zâtın, 1299-1300/1882-1883 senelerinden biriken 48.903 kuruş tutarındaki maaşlarının ödenmesi emredilmektedir.[198] Dersiâmların bu maaşları, önceleri bizzat Şeyhülislâm tarafından tevzi ve taksim edilirken, Bodrumî Ömer Lütfî Efendi (1817-1896)'nin Meşîhatinden itibaren Ders Vekâleti'ne havale edilmişti.[199]

Dersiâmların câmi derslerine devam eden talebeler, medreseleri kalacak yer olarak kullanırlardı. Meşhur müverrih Ahmed Cevdet Paşa, 1255/1839'da Çarşamba civarındaki Papasoğlu Medresesi'nde kalırken, Fâtih Câmii'nde devrin meşhur dersiâmlarının sabah ve ikindi vakitlerinde verdikleri derslere katılmıştı.[200] Aynı şekilde Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi de 1248/1832-33 senesinde Fâtih Câmii dersiâmlarından Yerköylü Hoca Ali Efendi'nin sabah dersine devam etmişti.[201]

197 BOA, İrâde-İlmiye, nr. 38.

198 BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 76610.

199 Bk. *Takvîm-i Vekâyi (Yeni Seri)*, nr. 151 (22 Safer 1327/14 Mart 1909), s. 5. Bu bilgiyi, II. Meşrûtiyet devrindeki Meclis-i Mebûsân'ın 19 Safer 1327/11 Mart 1909 târihli toplantısında Şeyhülislâm adına bulunan İstanbul Mahkemesi Nâibi Hasan Lütfî Efendi aktarmıştı.

200 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 5-7.

201 Ahmed Lütfî, *Târih*, XIV, 70.

Sultan Abdülaziz devri Şeyhülislâmlarından Bosnalı Hacı Mehmed Refîk Efendi, tahsil için İstanbul'a geldiğinde Saraçhâne karşısındaki Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi'ne yerleşerek Fâtih Câmii'ndeki derslere katılmış ve talebe arasında temâyüz ettiğinden kısa bir sürede tahsilini bitirip Hâric müderrisliği ruûsuna nâil olmuştu.[202]

Câmi derslerine belli bir süre devam ederek okutulan kitapları bitirenlere dersiâmlar tarafından icâzetnâme verilirdi. Talebelerine icâzet veren dersiâmlara "müciz dersiâm" denilirdi. Sultan Abdülmecid, 1263/1847 ve 1265/1849 senelerinde Fâtih Câmii'nde düzenlenen icâzetnâme merasimlerine katılarak dersiâmları huzuruna kabul etmişti. Pâdişâhın ilmiye sınıfından gelebilecek menfî bir hareketi önleme amacıyla böyle davrandığı ileri sürülmüştür.[203]

Fâtih, Bayezid, Şehzâde ve Ayasofya câmilerinde ders veren dersiâmların, usûl-i kadîmesi gereğince her sene Receb ayının 21. gününden itibaren icâzet verebilecekleri, Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 14 Cemâziye'l-evvel 1311/23 Kasım 1893 târihli kararından anlaşılmaktadır.[204] Bir defada 80 talebeye icâzet veren Fâtih dersiâmlarından Arapgirli Abbas Efendi (1265-1341), aynı zamanda Sahn-ı Semân'dan Çifte Baş, Çifte Ayak ve Tetimme Medreselerinin müderrisliği ve müdürlüğünü yapmaktaydı. Ayrıca Salı ve Cuma günleri Yavuz Selim Câmii'nde, diğer günler Fâtih Câmii'nin müezzin mahfili altında *Sahîh-i Buhârî*'yi okuturdu.[205]

Bayezid Câmii'nde dersiâmlık yapan Meşîhat Müsteşârı İbrahim Hakkı Efendi'nin dersine katılan İzmitli Mehmed Ârif Efendi ise 1298/1881'de özel olarak Kur'ân ve Ferâiz ilimle-

202 Ahmed Lûtfî, *Târih*, XIII, 11.

203 M. Şerefeddin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 467.

204 İMMA, *MMTD*, nr. 1.

205 Ebûl'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 213.

rinden icâzet almış ve 1308/1892'de Fetvâhâne'deki imtihanı kazanınca derse çıkma ruhsatnâmesini almıştı.[206] Yine devrin ulemâsından Hâfız Şâkir Ahmed Efendi (ö. 1897), muhtelif câmilerde üç defada beş yüze yakın talebeye icâzet vermiş ve Arapça konusundaki uzmanlığıyla tanınmıştı.[207]

Ayrıca dersiâmlar her sene Ramazan ayında pâdişâh huzurunda yapılan huzur derslerine "mukarrir" ve "muhâtab" olarak katılırlardı. Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi, sadrazamlığa yazdığı 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858 târihli tezkiresinde, muhâtablığa talebesi çok olan dersiâmların seçildiği gibi mukarrirlik için Meşîhat Dâiresi'nde Ders Vekîli ile Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm azaları huzurunda imtihan yapılmasını istemişti. Şeyhülislâm'ın bu isteği üzerine sâdır olan Sultan Abdülmecid'in 10 Şevval 1274/24 Mayıs 1858 târihli irâdesiyle mukarrir tayini hususunda gereğinin yapılması Meşîhat Makâmı'na havâle edilmişti.[208] Bu şekilde huzur dersine katılacak olan dersiâm ve müderrislerde belli şartların arandığı ortaya çıkmaktadır.

Dersiâmlar üzerinde verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığına göre, XIX. asırda medrese derslerinin câmilerde yapılması gelenek halini almış ve müderrislik daha çok medresenin idârî işleriyle uğraşan bir vazife haline gelmişti. Derslerin câmilere taşınması, mekân açısından bir rahatlık sağlamakla beraber, talebelerin sayısının aşırı artması müderrisleri sıkıntıya sokmuştu. Çünkü müderris, câminin içini dolduran talebelerin gürültüsü içinde ders vermek mecburiyetindeydi. Bununla beraber, câmi derslerine medrese talebeleri dışından da katılım olduğu için, dersiâm ve müderrisler aynı zamanda yaygın eğitim işlevini görmüşlerdi.

206 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1980, III, 102.
207 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 341.
208 Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 106-107.

İKİNCİ BÖLÜM

MEDRESELERİN İLMÎ VE FİKRÎ YAPISI

Osmanlı medreselerinin XIX. asırdaki teşkilât sistemi üzerinde durduktan sonra bu müessesenin günümüzde de çok tartışılan ilmî ve fikrî yapısının aydınlatılması gerekir. Bunun için de medresede hangi derslerin okutulduğu, sıkça tekrar edildiği gibi aşırı bir gerilemenin olup olmadığı ve ıslah gayretleri bu bölümde incelenecektir.

I. Medreselerde Okutulan Dersler

Osmanlı medreselerinin kurulduğu Orhan Gâzî devrinden itibaren okutulan derslerin daha ziyade dînî ilimlere tahsis edildiği bilinen bir gerçektir. Bu sebeple medrese eğitiminde esas tutulan tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlere yüksek ilim manasında ulûm-ı 'âliye, mezkûr ilimleri öğrenmeye vasıta olan mantık, belâğat, sarf ve nahiv ilimlerine ise ulûm-ı âliye (âlet ilimleri) denmişti. Bunun yanında "cüz'iyyât" veya "koltuk dersleri" denilen ve XVI. asrın sonlarında kaldırıldığı iddia edilen matematik, hendese, hey'et (astronomi) ve felsefe ilimleri de belli bir süre medreselerde okutulmuştu.[209] Bu tas-

209 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul 1966, s. 10; Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 26. Sultan III. Murad devrinde yazılan müellifi meçhul *Hırzü'l-Mülûk* adlı eserde, ilmin temeli sayılan sarf ve nahivde câhil olanın, tefsir ve hadis gibi ulûm-ı 'âliyede de kesinlikle bilgisiz kalacağı zikredilir (Bk. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, Ankara 1988, s. 163).

nîfî, ilimlerin dayandığı kaynağa göre yaptığımızda aklî ve naklî ilimler şeklinde ayırmak da mümkündür.[210]

Medreselerde okutulan dersler *Hâşiye-i Tecrîd*,* *Miftâh*** ve *Telvîh*** gibi kitap isimlerine göre bilinir ve medrese derecelerinde bunlar kullanılırdı. Çünkü medrese eğitiminde okunan ilme âit bir kitabı takrîr usûlüyle bitirmek esastı.[211] Aslında medreselerde nasıl bir program tatbik edildiği açık bir şekilde bilinmemekle beraber, bir ilmin aşağı medreselerde muhtasarât yani özeti, yukarıya doğru çıktıkça mufassalâtı yani ayrıntısını öğreten eserler takip edilirdi. Genellikle müderris derslerini, kendi bilgisine göre uygun bulduğu bir şerh veya hâşiyeye göre takrir ederdi. Mesela kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd*'i okuyan *Şerh-i Mevâkıf*'a**** geçer; belâğatta *Miftâh* şerhinden sonra *Mutavvel*'e geçilirdi.[212]

Medreselerin geliri ekseriyetle vakıflar tarafından sağlandığı için, vakıf mütevellîsinin vakfiyede belirttiği derslerin okunması gelenek halini almıştı.[213] Mesela Yıldırım Bayezid (1389-1403)'in Bursa'da yaptırdığı Yıldırım Medresesi'nin vakfiyesinde, sadece ulûm-ı şer'iyye ve Arabiyye ile ilm-i mî-

210 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 40-43.

* Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 1273)'nin *Tecrîdü'l-İtikâd* veya *Tecrîdü'l-Kelâm* adlı eserine Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 1413)'nin yazdığı hâşiyedir.

** Sekkâkî (ö. 1288)'nin belâğat ilmine dâir eseridir.

*** Sadeddin Teftâzânî'nin fıkıh ilmine dâir eseridir.

211 Medrese kademelerinde okunan dersler ve kitaplar hakkında geniş bilgi için bk. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 99-119; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 19-31; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 35-43; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 76-130.

**** Kadı Adudüddin-i İcî (ö. 1355)'nin *Mevâkıf* adlı eserine Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yazdığı şerhtir.

212 Cavid Baysun, "Osmanlı Dönemi Medreseleri", *İA*, VIII, 75.

213 Mehmet Bulut, "Osmanlı Devleti'nde Dinî Teşkilâtlanma ve Yaygın Din Eğitimi", *Diyanet Dergisi*, XXX/2 (1999), s. 106.

zân denilen mantık ilminin okutulabileceği zikredilmişti.[214] Aynı şekilde, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (1670-1711)'nın 1179/1709'da İstanbul'un Sinan Paşa Mahallesi'nde inşâ ettirdiği medresenin vakfiyesinde, Pazartesi ve Cumartesi günleri tefsir ve hadis dersleri okunması, Çarşamba ve Perşembe günlerinde ise fıkıh ve diğer ilimlerin tedrîsi şart koşulmuştu.[215]

XIX. asra kadar medresede okutulan dersler muhtevası değişmeden devam etmişti. Nitekim bu devirlerde İstanbul'a gelen Ubicini, medreselerde çok düzenli ve metodlu bir şekilde tahsil edildiğini söylediği on âlet ilmini; ilm-i sarf, ilm-i nahiv, ilm-i mantık, ilm-i kelâm, ilm-i edeb, ilm-i bedî', ilm-i ma'ânî, ilm-i beyân, ilm-i hendese, ilm-i hayr (astronomi) şeklinde sıralayarak bunlardan sonra akâid, fıkıh, tefsir ve hadis tahsiline geçildiğini belirtmektedir.[216] Bunu ana hatlarıyla ifade edersek, XIX. asrın ortalarında medresede okutulan dersler Arapça grameri, mantık ve İslâmî ilimlerden oluşmaktaydı.[217] Medresede verilen bu dersler, dînî metinleri anlama ve yorumlama gayesine yönelik olarak okutuluyordu.

Bu konuda menfî bir kanaate sahip olan Romen târihçi Nicolas Iorga (1871-1940), İstanbul'daki büyük câmilerin medreselerinde teoloji ve felsefe meseleleri üzerinde yapılan "gururlu gevezeliğin" Tanzimat devrinde de devam ettiğini zikretmektedir.[218]

Medrese tahsîlinde okunan ilimlerin talebeye neler kazandırdığı hususu da çok tartışılmıştır. Ali Suâvi'nin *Muhbir*

214 Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s. 54.
215 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, XIV (1982), s. 13.
216 Bk. Ubicini, *Türkiye 1850*, I, 188.
217 Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 279.
218 Nicolas Iorga, *Osmanlı Târihi*, trc. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, V, 431.

gazetesinde "Manav-zâde" lakaplı bir zât, medrese usûlüne göre sarf, nahiv, belâğat, mantık, fıkıh, kelâm ve hikmet ilimlerini okuduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir:

"Garazım ulûm-ı mezbûreyi zemmetmek değildir. Ancak muradım, şu ilimleri beş yaşımdan beri okudum fakat bunlardan matlûb olan menâfiden elbet mahrum kaldım demektir. Emsile'den vakt-i icâzete kadar hocalık usûlü üzere okudum, hâsılı bu ilimlerde fâide var anladım lakin o fâideyi niçin ben edinemedim, işte burasına şaşıyorum. Âlim oldum fâide gördüm desem ondan dahi korkuyorum. Zira benimle ülfet edenler hep bilirler ki, iki satır velev Türkçe olsun bir şey okunup anlaşılacak surette yazamıyorum ve 35 yıl çalışmış olduğum Arapça lisan üzere dört lakırdıyı bir yere getirip ne söylemek ne de yazmak elimden gelmiyor."[219]

Bu samimi itiraflardan anlaşılacağı gibi, medrese derslerinin temeli Arapça öğretimine dayandığı halde talebeye pratik olarak konuşma ve yazma kabiliyeti kazandırılamıyordu. Bugün de imam-hatip liseleri ve ilahiyat fakültelerinde okutulan Arapça derslerinde aynı sıkıntı yaşanmaktadır. Öyleyse dil öğretimi meselesi medreselerden beri pratik bir çözüme kavuşamamıştır.

Aynı hususa temas eden şâir Ziya Paşa (1825-1880) da, kendini yetiştiren bazı ulemâ müstesnâ, medrese usûlü üzere senelerce tahsil görenlerin Arapça bir gazeteyi lügat yardımıyla iki saatte çözebildiğini, fıkıhtan sorulan bir meseleyi cevaplayamadığını, akâid bahsinde bir şey sorulsa muhatabını küfürle itham ettiklerini, Kur'ân âyetlerini *Tefsîr-i Beyzâvî*'ye havâle ettiklerini ve dünya politikasından habersiz olduklarını

219 *Muhbir*, nr. 8 (21 Ramazan 1283/27 Kasım 1867). Osman Ergin, burada ismi geçen Manav-zâde'nin Ali Suâvi'nin kendisi olabileceğini zikreder (Bk. *Maârif Târihi*, I-II, 104).

zikretmektedir.[220]

Ziya Paşa gibi medreseliler hakkında menfî bir kanaat taşıyan günümüz tarihçilerinden Enver Ziya Karal ise, medresedeki öğretimin mücerred bilimlerin hipotezleriyle uğraştığını, Arapça öğretiminin de tarifler, cins ve has isim ezberlemelerine dayandığını ve bu sebeple Osmanlı ulemâsının Aristo devrini bile geçemediğini iddia etmektedir.[221]

Medrese mensublarına yapılan bu tenkitlere karşı çıkan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ise, medreselerdeki Arapça tahsilinin pratik konuşma ve yazma için değil şer'î ilimlere hizmet amacıyla yapıldığını; bugün meşhur Arap şâiri Imrü'l-Kays hayatta olsa hoca olarak onu seçmeyip Osmanlı ulemâsından Şevket Efendi ve Hâfız Şâkir Efendi'yi[222] tercih edeceğini belirtmektedir. Çünkü kendi kanaatine göre, Arap şâirinden alınacak ders ile bir fıkıh veya kelâm metnini çözmek mümkün olmadığı halde medresede öğrenilen eksik Arapça bile bu metinleri anlamaya yetecekti.[223] Bunun için, medreselerdeki Arapça öğretimi, okutulan kitapların anlaşılmasını

220 Bk. "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennîsi", *Hürriyet*, nr. 5 (7 Rebîü'l-âhir 1285/27 Temmuz 1868).

221 Karal, *Osmanlı Târihi*, Ankara 1988, V, 6.

222 Bu zâtın, devrinde İslâm Felsefesi konusunda bir otorite olduğunu, millî şâirimiz Mehmed Âkif (1873-1936), Fâtih müderrislerinden olan babası İpekli Tâhir Efendi (1826-1888)'den naklen söylemektedir (Bk. *Sebîlürreşâd*, IX/225 (23 Muharrem 1331/2 Ocak 1913), s. 300-302). Yine son devrin Osmanlı âlimlerinden İsmail Hakkı İzmirli (1888-1946) de, Hâfız Şâkir Efendi'nin hadis derslerine devam ederek icâzet almıştır (Bk. Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s. 5).

223 Mustafa Sabri, "Dîn-i İslâmda Hedef-i Münakaşa Olan Mesâil", *Beyânü'l-Hak*, I/5 (1326), s. 90. Burada medresede okunan ilimlerin Arabiyye, şer'iyye ve akliyye olmak üzere üçe ayrıldığı da zikredilir.

sağlayacak dil melekesini kazandırma amacına yönelikti.[224] Bu şekilde, medrese eğitiminin metin anlama ve yorumlama esasına dayandığı açıklığa kavuşmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi gibi medreselerdeki Arapça tahsilini takdir eden İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal İnal da bu konuda şöyle demektedir:

"Gerçi medreselerde leyl-ü nehâr Arapça tahsili için sarf-ı iktidar edilmekte ve hakkâ ki fâzıl-ı bîmüdânî ve sâni-i bedî'î Hemedânî addolunabilecek erbâb-ı kemal yetişmekteyse de onları da onda dokuzu derd-i maaşla muzdarib bulunduktan başka zaten adedleri de pek mahdud bulunduğundan ve kütüphaneleri ziyaretle müellefât-ı mevcûdeyi tedkîk ve tetebbuât-ı vâkıaların îsâl-i mevki-i tahkîk etmek için ne vakte ne de nakde malik olmadıklarından istifade kabil olamıyor."[225] İbnü'l-Emîn bu sözleriyle günümüzde de devam eden bir sıkıntıyı dile getirerek medreseden yetişen ulemânın geçim sıkıntısı yüzünden yeni kitapları alamadıklarını ve kendilerini yetiştiremediklerini beyan etmişti.

XIX. asırdaki medrese dersleri konusunda Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler de çok önemlidir. 1255/1839 senesinde ilim tahsili için İstanbul'a gelen Cevdet Paşa, câmilerde verilen bütün dersleri takip ettiği gibi tatil günlerinde hesap, cebir, hendese, hey'et ve hikmet ilimlerinden oluşan cüz'iyyâta dâir risaleleri de okumuştu. Devrindeki tedrîs geleneğine göre dersler câmilerde verildiği için, Şehzâdebaşı civarındaki Damad İbrahim Paşa Câmii'nde İmam-zâde Esad Efend

224 Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2002), s. 274.

225 İbnü'l-Emîn, "Lisân-ı Arabî", *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 81 (1 Şaban 1313/17 Ocak 1896), s. 3.

(ö.1850)'den *Şerh-i Akâid*, Süleymaniye Câmii'nde Antakyalı Said Efendi (ö.1854)'den ve Fâtih Câmii'nde Vidinli Hoca (ö.1855)'dan *Mutavvel* ve Dülger-zâde Câmii'nde Birgivî Şâkir Efendi (ö. 1881)'den mantık derslerini almıştı.[226]

Cevdet Paşa daha sonra henüz talebeliği bitmeden Fâtih Câmii'nde Gelenbevî İsmail Efendi (1730-1791)'nin[227] mantık ilmine dâir *Burhân* adlı eserini ve Dülger-zâde Câmii'nde eski hikmet ilmine dâir bir eser olan *Kadımîr*'i* okutmuş; hatta daha ilk dersi esnasında, verdiği cevaplar ile talebe içinde devamlı itiraz ettikleri için "ehl-i kıyâm" denilen grubu susturmuştu. Tedrîsde bu mertebeye ermek, sadece tahsil ile mümkün olmayıp okutulan ilme karşı husûsî bir alakanın bulunması gerekirdi.[228] İlmiye mesleğinden ayrıldıktan sonra da câmilerde ders okuttuğu günleri unutamayan Cevdet Paşa, tekrar dersiâmlığa dönmek istediğini pek çok defa Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'ye söylemişti.[229]

Câmilerde verilen dersler yanında bazı müderrisler medresedeki odalarında husûsî olarak ders verebilirlerdi. Aynı zamanda meşhur bir şâir olan Mehmed Esad Dede (1841-1911), bir yandan Fâtih Câmii'nde *Mesnevî* dersleri verirken, Çayırlı Medresesi'ndeki odasında isteyenlere *Kasîde-i Tâiyye* ve *Fusûsü'l-Hikem* gibi eserleri okuturdu.[230] Millî şâirimiz

226 Bk. *Tezâkir*, IV, 6-11.

227 Bu zât hakkında geniş bilgi için bk. Abdulkudûs Bingöl, *Gelenbevî İsmail*, Ankara 1988.

* *Kadımîr* veya *Kazımîr*, el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eserinin Kadı Mîr Hüseyin b. Muînüddin el-Meybûdî (ö. 1265) tarafından yapılmış şerhi olup mantık, tabiiyyât ve ilâhiyat mevzûlarından bahseder.

228 Ebûl'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara 1996, s. 23-24.

229 Mardin, *a.g.e.*, s. 40.

230 İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal, *Son Şâirler*, İstanbul 1988, I, 327.

Mehmed Âkif de, 1882'de başladığı Rüşdiye tahsili sırasında Mehmed Esad Dede'nin Fâtih Câmii'ndeki Farsça derslerine devam etmişti.[231]

Yine son devrin meşhur isimlerinden biri olan Kethüdâzâde Ârif Efendi (1777-1849) de Fâtih Câmii'nde henüz ders okurken, Farsça bilgisi çok iyi olduğundan, hocasına Şeyh Sa'dî (ö. 1292)'nin *Gülistân* adlı eserini okutmuştu. Hatta Ârif Efendi'nin hocası, diğer talebelerin kendisini görmesinden çekindiği için, Fâtih'de Şekerci Hanı'ndaki bir odada ders yaparlardı.[232]

Sultan II. Mahmud devrinde mâliye işlerinde çalışan kâtiplere Bâb-ı Defterî Câmii'nde Farsça, Arapça ve fıkıh öğretmesi için Ayasofya Medresesi'nde kalan İbrahim Pertev Efendi, Cemâziye'l-âhir 1241/Ocak 1826 tarihinde yüz elli kuruş aylık ile müderris olarak tayin edilmişti.[233] Böylece câmi derslerinde Farsça eserlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Sadrazam Midhat Paşa'nın da, Mahmud Paşa Câmii'nde İran ulemâsından Mirzâ Safâ'nın verdiği Farsça derslerine katıldığı rivayet edilmektedir.[234] Bu şekilde Osmanlı ulemâsı dışında bir zâtın câmide ders okutmasına izin verilebildiği ortaya çıkmaktadır.

Medreselerde Türkçe'nin ihmal edildiği de çoğunlukla dile getirilen hususlardan biridir. Türkçe'nin Arapça gibi klasik bir dil olamamasının sebebini medreselerde Türk dilinin okutulmamasına bağlayanlar vardır.[235] Ancak XIX. asrın meş-

231 M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Ersoy*, Ankara 1988, s. 5.
232 İbnü'l-Emîn, *a.g.e.*, I, 37.
233 Sahhaflar Şeyhi-zâde Esad Efendi, *Târih*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 499-500.
234 İbnü'l-Emîn, "Meşâhir-i Mechûle", *TTEM*, XI/19 (1928), s. 41.
235 Mesela bk. Tahsin Banguoğlu, *Dil Bahisleri*, İstanbul 1987, s. 35.

hur müderrislerinden Abdurrahman Fevzi Efendi (1802-1864), Türkçe gramerine dâir ilk eserlerden biri olan *Mikyâsü'l-Lisân ve Kıstâsü'l-Beyân* (İstanbul 1299) adlı bir kitabı kaleme almıştı.[236] Yine medrese menşeinden gelen Cevdet Paşa, Fuad Paşa ile beraber Osmanlı Türkçesi'nin kâidelerinden bahseden *Kavâid-i Osmâniye* (İstanbul 1281)'yi yazmış ve tek başına *Kavâid-i Türkiye* (İstanbul 1292) ve *Belâgat-ı Osmâniye* (İstanbul 1298) adlı eserleri telif etmişti. Hatta *Kavâid-i Osmâniye* Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi tarafından incelenerek basılmasının uygun olduğu belirtilmişti.[237]

Buna göre, Türkçe grameri hakkında ilk eserleri yazanlar yine medrese ulemâsı arasından çıkmış oluyordu. Fakat bu nevi eserler de Arapça grameri esas alınarak yazıldığından dolayı "medrese filolojisi" olarak nitelendirilerek günümüz dilcileri tarafından eleştirilmiştir.[238] Ayrıca Arapça gramerine dâir bir eserin müderris tarafından talebelere Türkçe olarak anlatıldığı da dikkate alınmalıdır.[239] Yani bugün yabancı dille eğitim veren üniversitelerde olduğu gibi sözlü anlatımda tamamen Arapça kullanılmamış ve dersler Türkçe izah edilmişti. Buna ilâveten, özellikle XVIII. asırdan sonra ilmî eserler Türkçe olarak yazılmaya başlanmış ve 1727'de İstanbul'da ilk mat-

236 M. Şakir Ülkütaşır, "Türk Diline Hizmet Verenler: Abdurrahman Fevzi Efendi", *Türk Dili*, V3 (1951), s. 52-53. *Mikyâsü'l-Lisân* hakkında Bursalı Mehmed Tâhir Efendi şöyle der : *"Lisân-ı Osmânî'nin bahusus sarfıyla biraz da nahvine dâir kavâid-i metîneyi muhtevîdir. Kavâid-i Osmâniyye ile mütevaggil zevâta elzem âsârdandır."* (Bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 384).

237 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve Icraâtı*, haz. Mustafa Ergün-Tayyip Duman-Sebahattin Arıbaş-H. Hüseyin Dilaver, Ankara 2002, s. 35.

238 Banguoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

239 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 39.

baanın kurulmasıyla Osmanlı Türkçesi, modern bilimlerin aktarılmasında en çok kullanılan dil haline gelmişti.[240]

Medreselerdeki tefsir ve hadis öğreniminin zamanla ihmale uğrayarak terk edildiği şeklinde bizce tartışılması gereken bir görüş de sık sık ileri sürülmüştür.[241] Halbuki ulemâ arasında yaygın olan geleneğe göre, tefsir ve hadis dersleri, medreselerin tatil olduğu günler yapılır ve bunlara "ta'tîlât dersleri" denilirdi.[242] Yani tedrîsin devam ettiği günlerde âlet ilimleri ağırlıklı olarak okutulurken, tatil zamanı olan Salı ve Cuma günlerinde müderrislerin seçtiği bir tefsir veya hadis kitabından takrîr usûlüyle muhtelif câmilerde ders veriliyordu. Sultan II. Mahmud devrinde Gürcü Ahmed Efendi adlı bir müderris Fâtih Câmii'nde tefsir okuturken konusu dışına çıkarak devlet işleriyle ilgili sözler söyleyince Şeyhülislâm Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi'nin işâretiyle Rebîü'l-evvel 1237/Aralık 1821'de Birgi'ye nefyedilmişti.[243] Aynı şekilde, girdiği müderrislik imtihanında birinci gelerek ruûs-ı tedrîse nâil olan Hüseyin Hüsnü Efendi (1840-1909), Bayezid Câmii'nde Zemahşerî (ö. 1143)'nin *Keşşâf* adlı tefsirini okutmuş;

240 İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi", s. 30.

241 Mesela bk. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 31. Bu konuda son devir fıkıh âlimlerinden Seyyid Bey şunları söyler: *"Ashâb-ı tahsilde dahi maişetsizlik vesâire dolayısıyla eski himmet kalmadığından sonraları Medâris-i İslâmiyede ders programlarına en muhtasar kitaplar idhal olunmuş, bu suretle az çok elde bulunan mufassal ve müfîd âsâr-ı güzîde kütüphane raflarında unutulmuş kalmıştır. İş bu kadarla da kalmamış, ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i ahlak ve ilm-i târih gibi en mühimmeleri, en lâzımlı dersler de programdan haric tutulmuştur."* (Bk. İzmir Mebusu Seyyid, "İctihad ve Taklid", *İslâm Mecmuası*, I/4 (1330), s. 107).

242 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 165.

243 Esad Efendi, *Târih*, s. 50.

ancak talebenin seviyesini düşük gördüğü için bir süre sonra dersi bırakmıştı.[244]

Sadece İstanbul'da değil, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Tırnova'daki Câmi-i Kebîr'de dahi Vidinli Mustafa Efendi'den icâzet alan Kelemençeli Hacı Mustafa Efendi, tefsir dersi okuturdu.[245] Zaten medrese talebesinin bütün okuduğu âlet ilimlerinin gayesi Kur'ân-ı Kerîm'i anlayarak tefsirini yapabilmekti.[246] Osmanlı ulemâsının Arapça konusundaki hassasiyeti de, Kur'ân'ı daha iyi anlama kaygısından kaynaklanıyordu.[247]

Medreselerdeki hadis tedrîsi de bilindiği üzere Dârü'l-Hadis denilen ihtisas medreselerinde yapılırdı. XIX. asırda bu Dârü'l-Hadisler eskisi gibi faal olmasa bile yine de hadis tedrîsi devam ediyordu. Nitekim bu döneme âit muhtelif arşiv belgelerinde "Muhaddislik" veya "Muallim-i Dârü'l-Hadislik" cihetlerinin tevcih edildiği görülmektedir. Mesela İstanbul'daki Ferhad Paşa Vakfı'ndan aldığı günlük 25 akçe ücretle Muallim-i Dârü'l-Hadislik yapan Kütahyalı Mehmed Efendi, bu vazîfeyi kendi isteğiyle oğlu Seyyid Abdullah'a bırakmış ve Şeyhülislâm el-Hâc Halil Efendi'nin 20 Rebîü'l-evvel 1236/26 Aralık 1820

244 İbnü'l-Emîn, *Son Şâirler*, II, 673. Bu konuda yeni bir çalışma için bk. Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Târihinden Bazı Portreler I-II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XV-XVI (2002).

245 Osman Ergin, *Abdülaziz Mecdî Tolun: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1942, s. 136.

246 Cevat Izgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 109.

247 Şükran Fazlıoğlu, "*Manzûme fî Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, I/1 (2003), s. 108. Bu makâlede neşri yapılan müellifi meçhul *Manzûme fî Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm*'da medreselerde okunan sekiz ilim sarf, nahiv, mantık, meânî, usûl-i fıkıh, kelâm, hadis, tefsir olarak sıralanmıştır. Ayrıca bk. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 102-103.

târihli işâretiyle mezkûr cihetin tevcîhi istenmişti.[248]

Yine İstanbul'un Küçük Ayasofya semtindeki Mirzebân Şâh Hâtun Dârü'l-Hadisi vakfından muayyen vazife ile "muhaddislik" cihetinin mutasarrıfı olan Ali Efendi'nin vefatıyla iki oğlunun yerine geçebilecek istihkakı olmadığından, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin işâretiyle bu vazifeye dersiâmdan Ayaşlı Mustafa Efendi tayin edilmiş ve Evkâf Nâzırı Safvetî Bey'in 3 Receb 1275/6 Şubat 1859 târihli arzında berâtın verilmesi için ruûs-ı hümâyûn ısdârı istenmişti.[249]

XIX. asrın sonlarında kurulan Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 12 Muharrem 1312/16 Temmuz 1894 târihli kararında ise, Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı Hamîdiye Medresesi'nde "muhaddislik" cihetini yürüten Meşîhat Müsteşârı İbrahim Hakkı Efendi vefat ettiği için, yerine Fâtih dersiâmlarından Gümülcineli Mahmud Celâleddin Efendi'nin tayininin uygun bulunduğu zikredilmektedir.[250]

İstanbul'un Çarşamba semtinde bulunan Dârü'l-Mesnevî Dergâhı Şeyhi Seyyid Mehmed Murâd, XIX. asır başlarına rastlayan talebeliği esnasında Fâtih Câmii'nde ders okurken hadis ilmine dâir İmam Raziyyüddin Hasan b. Muhammed es-Sagânî (ö. 650/1252)'nin eseri *Kitâbu Meşârıkı'l-Envâr*'ın şerhi olan *İbn-i Melek*'i bitirmişti.[251] Böylece câmi derslerinde de hadîs tedrîsinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre medreselerde tefsir ve hadis derslerinin kalktığını söylemenin belgelere dayanmayan bir görüş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Medresede okutulan dersler konusunda buraya kadar

248 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 2696.

249 BOA, Cevdet-Maârif, nr. 4536.

250 IMMA, *MMTD*, nr. 1.

251 Fahri Unan, "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi", *OTAM*, sy. 8 (1997), s. 380. Bugün bu Dârü'l-Mesnevî binası, "Murad Molla Kütüphanesi" adıyla hizmet vermektedir.

verdiğimiz bilgilere dayanarak, XIX. asırda bu müesseselerde tamamen ilahiyat bilimlerinin tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Bunu teyid eden Sultan II. Abdülhamid devri sadrazamlarından Said Paşa da, medreselerin ilk, orta ve yüksek derecede ilahiyat tahsili yapılan yerler olduğunu şu sözleriyle dile getirmektedir:

"Talebe-i ulûmdan mürekkeb medâris, ilâhiyat mekteblerinin derecât-ı ibtidâiyye ve sâniyye hem de derecât-ı 'âliyesini câmîdir. Bunlar beyne'l-İslâm ulûm-ı ilâhiye medreseleri makamında addolunmak tabîîdir. Lakin edebiyat, riyâziyât, hikemiyyât ve tabîiyyât için dârü'l-icâzelerimizin olmaması bir memleket için büyük bir noksandır. Gerek pâyitaht gerek vilayetlerde bu yolda dahi müessesât-ı ilmiye vücûda getirmeli."[252]

Bu sözlerden, özellikle XIX. asırda tamamen ilahiyata tahsis edilen medreseleri günümüz üniversiteleriyle mukayese ederek, matematik ve felsefe dersleri okutulmadığı için tenkit etmenin yanlış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.[253] Yani bugünkü ilahiyat fakültelerinde niçin matematik okutulmadığı sorulamayacağı gibi medreseler için de aynı durum geçerlidir. Zaten müsbet ilimleri okutmak üzere sayıları hızla artan mektepler kurulduğundan, medreselerde bu derslerin verilmesine ihtiyaç hissedilmemiştir.

Öte yandan, XIX. asrın sonlarında Istanbul'da, medresede okunan derslere âit kitapları basmak üzere üç müderris tarafından "Şirket-i Neşr-i Kütüb-i İlmiyye" adlı bir ticârî müessese kurulmuş ve burada ilk olarak nahivden İbnü'l-Hâcib (ö. 1248)'in *Kâfiye Şerhi* ve Bosnalı Mehmed Sûdî (ö. 1596)'nin

252 Said Paşa, *Hâtırât*, Istanbul 1328, I, 172.

253 Medreselerdeki felsefe dersleri hakkındaki görüşleri özetleyen yeni bir çalışma için bk. Osman Kafadar, "Osmanlılarda Felsefe Eğitimi", *Türk Yurdu*, sy. 148-149 (Aralık 1999-Ocak 2000), s. 296-308.

Kâfiye Tercümesi basılmıştı.[254]

II. Medreselerdeki Ders Okutma Usûlleri

Eski devirlerden beri devam eden geleneğe göre, medrese dersleri, müderrisin seçtiği bir kitaptan metin okunarak takrîr usûlüyle yapılırdı. Buna "açık kitaptan tedrîs usûlü" de denilirdi. Müderrisin etrafında halka şeklinde toplanan talebe, okunan metni büyük bir dikkat ile takip eder ve genellikle manâsını düşünmeden ezberlemeye çalışırdı.[255] Derslerin büyük bir bölümü Arap dili ve edebiyatıyla ilgili olduğundan, dil öğretiminde bugün de geçerli olan ezber tekniği kullanılmıştı. Böylece bin beyitten oluşan *Elfiye* gibi gramer kitapları ile şiirleştirilmiş bazı ilmihal ve nasihat kitapları ezberleniyordu. Bu yönden, medreselerde kullanılan ezber usûlünü tamamen olumsuz bir şekilde değerlendirmek de doğru değildir.[256] Medrese dersleri, tatil günleri olan Salı ve Cuma dışında sabah ve ikindi namazlarından sonra olmak üzere günde iki defa yapılır ve icâzet, sabah derslerinden alınırdı. Ders okunurken müderris ve talebe arasında karşılıklı anlatma ve bir meseleyi sorarak cevap verme şeklinde bir usûle başvurulurdu. Bu şekilde dersler talebeyle mübâhese şeklinde devam ettiği için, bir saatlik ders için müderrisin günlerce hazırlanması gerekirdi.[257] Ders esnasında müderrise devamlı itiraz edip soru sorarak zorluk çıkaran talebelere "ehl-i kıyâm" denilirdi. Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre, Vidinli Mustafa Efendi Fâtih Câmii'nde *Mutavvel* okuturken etrafında üç yüzden ziyade tale-

254 Bk. *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 146 (9 Şevval 1313/24 Mart 1896), s. 2.

255 Ali Haydar, "Tedrîsâtımız Hakkında Bir Târihçe", *Muallimler Mecmuası*, I/8 (1923), s. 147-148.

256 Akgündüz, *Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 413-414.

257 Cavid Baysun, "Mescid", *İA*, VIII, 76.

be toplanmış ve bunlar başlangıçta hocalarıyla bahse girişirken sonraları seslerini çıkaramaz olmuşlardı.[258]

XIX. asrın meşhur müderrislerinden Şevket Efendi, Fâtih Câmii'nde nahiv ilmine dâir *Kâfiye*'nin şerhi olan *Molla Câmi*'yi ders verirken; önce metni okutur, sonra şerhine geçer, ardından takip ettiği hâşiyeyi gösterdiği sırada aynı esere şerh ve hâşiyeler yazan diğer müelliflerin görüşlerini de aktarırdı. Bu şekilde anlatılan konu bütün ayrıntılarıyla açıklanmış olurdu.[259] Buna dayanarak, medrese derslerinde asıl metin-şerh-hâşiye şeklinde tedrîcî bir metodun takip edildiği söylenebilir. Zaten önemli olan da okunan metinlerden istidlâl yoluyla hükümler çıkarmaktır.

Medrese derslerinde takip edilen bu tedrîcî usûl, iktisâr-iktisâd-istiskâ şeklinde de ifade edilmiştir. Yani başlangıçta okunan kısa metinlere iktisâr, orta metinlere iktisâd, konuyu bütün ayrıntılarıyla anlatan metinlere de istiksâ denirdi. Talebe bu üç mertebeye âit kitapları sırasıyla okurdu. Mesela sarf ilminde *Emsile*, *Binâ* ve *Izzî* okunduktan sonra *Maksûd* ve *Şâfiye*'ye geçilir ve en son *Şâfiye*'nin şerhleri okutulurdu.[260]

Medrese derslerinde kullanılan usûllerden biri de "imlâ" denilen, talebenin okuduğu kitabı veya müderrisin takrîrlerini yazıya geçirmesidir.[261] Daha çok matbaanın Osmanlı Devleti'ne girişinden evvel kullanılan bu usûlün XIX. asırda da devam ettiği görülür. Mesela Cevdet Paşa, talebeliği sırasında okuduğu *Emsile*, *Binâ*, *Netâicü'l-Efkâr* ve *Mutavvel* gibi

258 *Tezâkir*, IV, 10.

259 Bereket-zâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, haz. Mümtaz Habip Güven, İstanbul 1997, s. 26-27. Bu müderrisin talebesi olan ve Temyiz Mahkemesi Başkanlığı'na kadar yükselen Bereket-zâde, hocasını büyük bir saygıyla anmaktadır.

260 Izgi, *a.g.e.*, I, 76.

261 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 414.

eserler üzerine ta'lîkât yazmıştı.[262]

Câmilerde ders okuyan medrese talebeleri; rahat bir ortamda bulundukları için ders çalışırken kitaplarını yere sererek bazen uzanır, bazen de yan yatarak okurlardı. Göz ve vücut sağlığı açısından zararlı olduğu söylenen bu usûlün terk edilerek sıralarda oturulması, ilk defa orduya subay yetiştiren Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn'da tatbik edilmişti.[263]

Tenkit edilen yönlerine rağmen medreseleri, ders okunma şekilleri ve müderrislerin kıyafeti yönünden Avrupa üniversitelerine benzetenler de olmuştur. Bunlara göre, Avrupa'daki üniversite hocaları bizdeki müderrisler gibi bir cübbe ve serpuş giyerek derse çıkarlar, Fransa'nın meşhur üniversitesi Sorbon'daki bir profesör de Fâtih Câmii'ndeki müderris gibi, sadece talebeye değil halktan gelenlere de takrîr usûlüyle dersini verir ve yoklama yapılmaz.[264] Ancak buradan hareket ederek Avrupa kültürünün ortaya çıkardığı üniversite ile medreseyi aynı müessese gibi değerlendirmek de yanlıştır. Çünkü medreseler bir vakıf müessesesi olarak ortaya çıktığı halde üniversiteler Batı Avrupa'ya has bir sosyal teşkilâtlanma sonucunda XIII. asırda teşekkül etmiştir. Bu modeli Avrupa'dan öğrenen Osmanlılar, medreselerden ayrı olarak XIX. asır ortalarında kurdukları yüksek öğretim müessesesine "Dârü'l-Fünûn" adını vermişlerdir.[265] Bu yeni müessesenin okuttuğu derslere ilim yerine modern Arapça'da sanat ve teknik

262 *Tezâkir*, IV, 8. "Ta'lîkât", bir kitabın muhtevasını açıklamak veya bazı yerlerini tashîh etmek amacıyla sayfa kenarına yazılan yazılar demektir. Bu usûl genellikle eski yazma eserlerde kullanılmıştır (Pakalın, III, 393).

263 Aynı, *Dârü'l-Fünûn Târihi*, s. 33.

264 Bk. "Medreselerin Islâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, IV/79 (28 Safer 1328/12 Mart 1910), s. 6.

265 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Târihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 557-558.

manasına gelen "fen" denilmesi, ilim tabirinin medreseye âit bir kavram olarak görülmesinden kaynaklanmıştır.[266]

Medrese derslerinde her talebe istediği bir hocayı seçerek onun ders verdiği câmiye devam ederdi. Hoca, talebenin nazarında maaşlı bir memur değil, baba gibi telakkî edilen gerçek bir muallim olarak görülürdü. Hocasının rızasını almadan talebe başka yerdeki derse devam etmez; hatta taşradan İstanbul'a gelmek isteyenler bile ders okudukları müderristen izin aldıktan sonra gelebilirlerdi.[267] Talebenin hocasına karşı saygısı o derece büyüktü ki; 17 sene gibi uzun bir süre ders vekilliği yapan Filibeli Halil Fevzi Efendi (1805-1885)'yi, Bayezid Câmii'ndeki dersinden sonra talebeleri omuzları üzerine alarak Bozdoğan'daki evine kadar götürürlerdi.[268] Devrin en meşhur müderrislerinden biri olan Halil Fevzi Efendi, uzun bir ömür sürdüğünden talebelerinin talebesinin câmilerde icâzet verdiğini görebilmişti.[269]

XIX. asırda çoğunlukla câmilerde devam eden medrese derslerinde, okunan kitabın bitmesinden sonra talebeye icâzet verilir ve bunun için hususi bir merasim yapılırdı. Müderris veya dersiâm tarafından talebeye verilen icâzetnâmede, besmele-hamdele-salveleden sonra talebenin ve hocasının adı, okutulan ilmin ve kitabın adı, Hz. Peygamber'e kadar götürülen hocalar silsilesi ile müderrisin talebeye tavsiyeleri yer alır, sonunda imzâ ve icâzetin veriliş târihi de kaydedilirdi.[270] Ayrıca sahte icâzetnâme tertibine engel olmak için çoğu zaman müderrisler talebesine verdikleri icâzetnâmenin sonuna kendi

266 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 198.
267 "Medreseler ne idi, ne oldu?", *Sebîlürreşâd*, XXIV/603 (2 Zilkade 1342/5 Haziran 1924), s. 78.
268 Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 338.
269 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, 310.
270 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 102-103.

mühürlerini basarlardı.[271]

İcâzetnâme verilmesi senelerce süren uzun bir tedrîs döneminden sonra gerçekleşirdi. Nitekim huzur dersleri mukarrirliğinde bulunan ve Şeyhülislâmlıkta yapılan ruûs imtihanlarında mümeyyizlik yapan Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi (1836-1911), talebelerine okuttuğu *Tasavvurât*'ı on bir senede ve ardından *Kadımî*r'i beş senede bitirerek icâzet vermişti.[272] Sultan II. Mahmud devri Şeyhülislâmlarından Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi (1758-1833)'nin de, talebelerine biri Bayezid Câmii'nde ve diğeri kendi evinde olmak üzere iki defa icâzet verdiği rivayet edilir.[273]

Bazen icâzetnâmede birden fazla ilim adı geçebilirdi. Mesela 1298/1881'de Eğinli Hâfız Muhammed Hulûsi Efendi'nin aldığı icâzetnâmede; tefsir, hadis, kelâm, belâğat, usûl, furû', nahiv, sarf, mantık, hikmet ve edebiyat ilimlerini okuduğu zikredilmişti.[274] Bu yönden icâzetnâmeler, medresede okunması gereken müretteb ilimlerin tahsil ve ikmal edildiğini gösteren bir ehliyet berâtı olarak düşünülürdü.[275]

Kilis'deki Kesik Minare Medresesi Müderrisi Abdullah Enverî Efendi (1826-1886), talebelerine evvela mantık ilmini özetleyip ardından sırasıyla *Tasavvurât*, *Tasdîkât*, *Şerh-i Akâid-i Nesefî* veya *Devvânî*, kıraat-ı aşere ve seb'a ile bir mikdar tefsîr okuttuktan sonra her sene Receb ayı başında icâzet verirdi.[276] Burada görüldüğü gibi sadece belli bir kitabı takip etmeden bütün ilimleri okuyarak da icâzet alınabilirdi.

İcâzet verilmesi için İstanbul'daki selâtîn câmilerinde

271 Ünver, *Fâtih Külliyesi*, s. 146.
272 Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 147.
273 Tayyar-zâde Ahmed 'Atâ, *Târih-i 'Atâ*, İstanbul 1292, II, 189.
274 Mardin, *a.g.e.*, II-III, 754.
275 Pakalın, II, 20.
276 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 386.

düzenlenen merâsim, genellikle derslere ara verilen üç aylar başlamadan önceki Cemâziye'l-âhir ayında yapılırdı. Talebenin tahsile başladığından beri büyük bir heyecanla beklediği bu merasim için câminin ortasında bir arşın yüksekliğinde ders şilteleri ile etrafında rahleler dizilerek bir dâire teşkil edilirdi. İcâzet verecek dersiâm ile diğer ulemâ bu şiltelere otururken dâirenin tam ortasında özenle hazırladıkları sarıklarını ve cübbelerini giyen talebe sıralanırdı. Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinden sonra icâzet veren hoca efendi talebelerden birinin icâzetnâmesini cemaate okur ve ardından uzun bir duâ edilirdi. Duâyı müteâkip hocasının elini öpen talebe icâzetnâmesini alarak cebine koyar ve merâsim için gelen diğer ulemânın da eli öpülürdü.[277]

III. Medreselerin İlmî ve Fikrî Açıdan Gerilemesi

Bugün bile tartışılmadan kabul edilen yaygın kanaate göre, bütün devlet müesseseleri gibi medreselerin de XVI. asrın sonlarından itibaren bir gerileme sürecine girdiği iddia edilmiştir. Böylece XIX. asra gelindiğinde, medreselerin tamamen bir gerileme ve çöküş devresini yaşadığı sıkça dile getirilmiştir. Bunun doğru olup olmadığını medreselerin XIX. asırdaki durumunu göz önüne alarak yeni-baştan değerlendirmek gerekir. Biz de medreselerin ilmî ve fikrî yapısını incelerken, bu klasik gerileme düşüncesini tartışmaya çalışacağız.

Genellikle Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600), Koçi Bey (ö. 1651) ve Kâtip Çelebi (1609-1657)'nin eserlerindeki medreseleri ağır bir dille tenkit eden ifadelere dayanarak, tefekkürü faaliyete geçiren matematik, kelâm ve felsefe gibi aklî ilim-

277 Bk. "İcâzetnâme Cemiyeti", *Sebîlürreşâd*, XII/292 (25 Cemâziye'l-âhir 1332/20 Mayıs 1914), s. 208.

lerin terk edilerek yerlerine naklî ilimlerin okutulmasının gerilemedeki en önemli sebep olduğu savunulmuştur.[278] Halbuki Kâtip Çelebi'nin kalktığını iddia ettiği *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* dersleri zaten Fâtih Medreseleri'nin vakfiyesinde yer almamaktadır. Çünkü bu iki eser de Sahn-ı Semân'ın altındaki medreselerde okutulurdu.[279]

Bunun yanında, medreselerdeki matematik, astronomi ve felsefe derslerinin XVII. asırdan itibaren tamamen kalkmayarak ikinci planda kaldığı da ileri sürülmüştür.[280] Nitekim XVII. asırda medreseden yetişen otuz müellif tarafından çoğunluğu Arapça olan matematik ilmine dâir 46 eserin ve astronomi sahasında 193 eserin yazıldığı tesbit edilmiştir.[281] Bu kadar eser yazıldığına göre, medrese ulemâsı arasında matematik ve astronomî tedrîsinin hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. Aynı asırda yaşayan İshak b. Hasan Tokâdî (ö. 1688) de *Manzûme-i Tertîb-i Ulûm* adlı eserinde, medresede okunan dersler arasında hisab, hendese, hey'et ve kimya ilimlerini saymaktadır.[282]

Medreselerin diğer gerileme sebepleri arasında, çocuk yaştaki ulemâ evladına kadar liyakati olmayan kimselere müderrislik verilmesi ve derslerin eski ciddiyette yapılmaması gi-

278 Mesela bk. Ergin, *Türk Maârif Târihi*, I-II, 101-102; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 67.

279 İhsanoğlu, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?", *Osmanlılar ve Bilim*, s. 67.

280 Bk. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 110.

281 İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Târihi*, İstanbul 1999, II, 413-415.

282 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002, s. 23-26.

bi hususlar da sayılmıştır.[283] Bu konudaki görüşleri tartışmadan kabul eden meşhur şâirimiz Yahya Kemal (1884-1958)'e göre; fikir ve tahlilin asıl yoğrulduğu yer medrese olduğu için, ilim orada durgun bir su olunca, terbiye etmeye çalıştığı milletin diğer muhitlerinde elbette bir fırtına olmayacaktı.[284]

Bu nevi yaygın görüşlere rağmen, medreselerin XVI. asır sonlarından itibaren aklî ilimlerin terki sebebiyle gerilediği düşüncesi, bazı Batılı müelliflerin gözlemleriyle ters düşmektedir. Mesela XVIII. asrın sonlarına rastlayan 1781-1786 seneleri arasında İstanbul'da bulunan İtalyan papaz Toderini, medreselerde geometrinin müderrisler tarafından okutulduğunu ve Avrupa'dan daha ileri bir şekilde ilmî özerkliğin mevcut olduğunu söylemektedir.[285] Buna göre, şimdiye kadar kabul edilen kanaatin aksine medreselerden aklî ilimlerin tamamen kaldırılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak genellikle teknik bilgilerin askerî sahadaki ıslahatlar için açılan Mühendishânelerde okutulması, medreselerin yeni bilim ve teknolojiden uzaklaşmasına yol açmıştı. Hatta pek çok müderrisin medreseyi bırakarak bu askerî okullara geçtiği görülmüştü.[286]

Medreseler aslında İslâm ilimlerinin tahsil edildiği yerler olarak görüldüğü için, imkânı olanlar ve bu konulara ilgi duyanlar aklî ilimlerle uğraşmışlardı.[287] Medrese eğitiminin dînî ilimler üzerinde daha fazla yoğunlaştığı XIX. asırda bile mate-

283 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 61-71. Medreselerdeki gerilemeyi, devletin içinde bulunduğu durumdan ve kendi bünyesinden kaynaklanan sebeplere bağlayan bir çalışma için bk. Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *UÜİFD*, sy. 6 (1994), s. 71-82.

284 Yahya Kemal, *Edebiyata Dâir*, İstanbul 1984, s. 64-65.

285 E. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Târihi*, I, 248-250.

286 Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999, s. 209.

287 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 47.

matik, astronomi ve felsefeyle uğraşan âlimler çıkabilmiştir. Nitekim XIX. asır başlarında "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" olarak bilinen gönüllü bir ulemâ meclisini oluşturan Kethüdâ-zâde Ârif Efendi, kendi evinde isteyen talebelere sabahları riyâziye, hey'et, felsefe ve edebiyat derslerini okuturdu.[288]

II. Mahmud devri ulemâsından Kuyucaklı-zâde Mehmed Âtıf Efendi (ö.1263/1846-47), 1831'de Şam Kadılığı yaparken Bahâeddin el-Âmilî'nin klasik astronomiye dâir *Teşrîhü'l-Eflâk* adlı eserini ve aynı müellifin matematik sahasında yazdığı bir risâle olan *Hülâsatu'l-Hisâb*'ı Türkçe'ye tercüme etmişti.[289]

Devrin meşhur isimlerinden Ali Suâvi de, Filibe'de bulunduğu sırada pek çok medrese talebesine hesap, mesâha (ölçme), hendese ve hikmet-i tabîiyye okuttuğunu, hatta İstanbul'daki bir câmide Cevdet Efendi adlı bir müderrisin anatomi ve coğrafya dersleri verdiğini söylemektedir.[290]

Sultan Abdülaziz devrinde Meclis-i Maârif Reîsliği ve Müneccimbaşılık gibi önemli vazifelerde bulunan Hacı Ahmed Tâhir Efendi (ö. 1879), matematik ve astronomi sahalarındaki bilgisiyle tanınmıştı.[291]

Son devrin meşhur hukukçularından "Büyük" Ali Hay-

288 İ. H. Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Cedîd Ricâlinden Vâlide Sultan Kethüdâsı Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdâ-zâde Ârif Efendi", *Belleten*, XX/79 (1956), s. 512. Ayrıca bk. E. İhsanoğlu, "XIX. Asrın Başlarında Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 43-74.

289 Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 192. Burada adı geçen *Hülâsatu'l-Hisâb* hakkında geniş bilgi için bk. Cevat İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1995, s. 138-144.

290 Doğan, *Münif Paşa ve Ali Suâvi*, s. 317.

291 İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1951, s. 373.

dar Efendi (1837-1903) de, Fâtih Câmii'nde Hâfız Şâkir Efendi ve Tikveşli Yusuf Efendi'den icâzet alması yanında, muhtelif hocalardan coğrafya, cebir, geometri, hikmet-i tabîiyye, kimya ve nazarî teşrîh (cerrahlık) derslerini okumuştu.[292]

Manisa'daki Sultâniye Medresesi Müderrisi Rıza Efendi, meşhur Şâir Eşref (1847-1912)'e özel olarak matematik ve târih dersleri vermişti.[293] Aynı bölgede bulunan Balıkesir'de 1844-45 yıllarından sonra Müftü Ali Şuûrî Efendi'nin gayretleriyle medreselerde fen bilimleri okutulmaya başlanmıştı.[294]

Böylece XIX. asırda medrese ulemâsı arasında matematik ve astronomi gibi aklî ilimlerin tedrîsinin, sayıları az da olsa bu konuda kendini yetiştiren bazı müderrislerin verdiği özel dersler yoluyla devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca medreselerde okunan kelâm kitaplarından *Mevâkıf* ve şerhinin matematik, fizik ve astronomi konularını içerdiği de unutulmamalıdır.[295] Buna rağmen, 1914'deki ıslahat hareketinden önce Ders Vekâleti'nin Meşîhat'a sunduğu lâyihada aynı görüş savunularak, medreselerin her asrın icabına göre tadil ve ıslah edilmemesi ile aklî ilimlerin terki yüzünden gerilediği savunulmuştur.[296]

Diğer yandan, Osmanlı toplumundaki içe kapanışın bir tezâhürü olarak, çözülmenin temelinde dinden uzaklaşmanın bulunduğuna inanıldığı için dînî ilimlere daha fazla ağırlık ve-

292 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 388-389; M. Akif Aydın, "Ali Haydar Efendi, Büyük", *DIA*, II, 396.
293 Ömer Faruk Huyugüzel, *Izmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara 2000, s. 136.
294 Mücteba İlgürel, "Balıkesir", *DIA*, V, 14.
295 Fazlıoğlu, a.g.m., s. 107.
296 Bk. *Sebîlürreşâd*, XI/286 (7 Rebîü'l-âhir 1332/5 Mart 1914), s. 418.

rildiği de düşünülmüştür.[297]

Medreselerin gerileme sebepleri arasında sıklıkla dile getirilen bir başka husus da, yeni açılan mektepler yüzünden bu müesseselere rağbet edilmemesidir. Ulemâ eski devirlerdeki rağbeti görmediğinden medreseler de gerilemeye başlamış ve bu müesseseler, mektep kitaplarında bir ilim merkezi olarak bile zikredilmemişti.[298]

Ayrıca medreselerin bağlı olduğu Meşîhat Makâmı'nın ihmalinin de gerilemede payı olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim bu husus bir ilmiye mensubu tarafından şöyle ifade edilmiştir:

"Medreselerin ahvâl-i umûmiyesinin muhâfaza-i intizâmında Meşîhat tekâsül etmiş ahvâl-i husûsiyesini de içindekileri berbad eylemiştir. Biz bu ahvâl-i husûsiyedeki biçimsizliğini gözümüzle gördük ve talebenin âdâb-ı ta'lîmiyeye mugâyir harekâtını her yerde müşâhede eyledik."[299] Bu sözlerle, devlet teşkilâtında medreselerden sorumlu olan Meşîhat'ın gerekli tedbirleri almakta tembellik gösterdiği ve medrese mensublarının da hatalı hareketleriyle gerilemeyi hızlandırdığı anlatılmaktadır.

XIX. asırdaki medrese tahsili hakkında bize en geniş bilgileri aktaran Cevdet Paşa ise, 1260/1844 senesinden sonra medreselerdeki eğitimin bozulduğunu ve tatil gecelerinde yapılan ilmî tartışmaların yerini basit sohbetlerin aldığını söyle-

297 M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, XI/49 (Eylûl 1991), s. 26.

298 Salih Vecdî, "Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından Rağbetsizlik", *Sebîlürreşâd*, XII/287 (14 Rebîü'l-âhir 1332/12 Mart 1914), s. 12-13.

299 Sofî-zâde Mehmed Tevfîk, "Islâh-ı Medâris Hakkında Nasıl Düşünmek Lâzım", *el-Medâris*, sy. 11 (19 Şaban 1331/24 Temmuz 1913), s. 203.

mişti.[300] Bu görüşünü teyid eden *Tezâkir*'inde, Ders Vekîli Hoca Yahya Efendi'nin 1275/1858 senesindeki vefatından bahsederken, böyle zâtların yerini alabilecek kabiliyette âlimler yetişmediğinden ilmiye tarîkinin inkırâza yüz tuttuğundan yakınmıştı.[301] Demek ki Cevdet Paşa gibi düşünenlerin kanaatine göre, XIX. asrın ilk yarısında medrese tahsili iyi bir şekilde giderken, ikinci yarısında devletin mekteplere önem vermesi ve ilmiye sınıfının içindeki bozukluk yüzünden medreselerdeki gerileme hızlanmıştı.

Ancak kuruluşundan 1914'deki geniş çaplı ıslah düzenlemesine kadar medrese tahsilinin mahiyetinin değişmediği düşüncesinden hareketle, gerileme kavramını yeniden değerlendirmek gerektiği de ileri sürülmüştür. Medrese nizâmının bozulduğu yönündeki şikayetlerin, konunun özüne nüfuz etmeden medreselerde müşâhede edilen sıkıntıları şekille irtibatlandırmaktan doğduğu söylenmiştir.[302] Öyleyse medreselerdeki ilmî gerilemenin asıl sebeplerini; okutulan kitaplar, öğretim usûlleri ve ders programlarının gelişen şartlara göre yeniden ele alınması gibi konularda aramak gerekir.[303]

Gerçekten medrese derslerinde XVI. asırda okunan bir kitabın aynen XIX. asırda da okunduğu bilindiğine göre, geri-

300 Fatma Âliye, *Cevdet Paşa*, s. 30.

301 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 68. Başka bir yerde resmî ulemânın çoğunu cahillikle suçlayan Cevdet Paşa şöyle der: "*Merâtib-i ilmiyye ashâbı olan ulemâ-yı resmiyyenin ekseri ceheleden iseler de içlerinde Ârif Hikmet Bey ve Rüşdi Molla ve Ârif Efendi gibi fuhûl-i ulemâdan zâtlar olup anlar bu tarîkin şeref ü meziyyetini muhafaza ediyorlardı. Anlar gidince yerleri boş kaldı ve tarîk-i ilmiyyede değerli âdemler parmakla gösterilir oldu. Bu cihetle tarîk-i ilmiyye şân ve şerefinden haylice tenezzül etti.*" (Bk. *Ma'rûzât*, s. 3).

302 Unan, "Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi", s. 370.

303 Zeki Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s. 409.

leme kavramı, yeniliklere kapalı kalarak mevcut sistemi koruma şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü sayıları hızla artan mektepler karşısında tamamen dînî ilimlere yönelen medrese nesli zamanın getirdiği ilerlemelerden mahrum kaldığından geriye düşmüştür. Ancak medrese ulemâsı arasında din ile ilim arasında bir çatışma görmeyerek yeni teknikleri kolaylıkla benimseyenler de görülmüştür. Onlar modern bilime değil, Batı'dan gelen materyalist düşünceye sahip Osmanlı aydınlarının zihniyetine karşı çıkmışlardır.[304]

Medreselerin gözden düşmesi ve gerilemesindeki en önemli faktörün, Osmanlı devlet yönetimi ve sisteminde gerçekleşen fikrî, siyâsî ve sosyal alanlardaki Batılılaşma ve sekülerleşme olduğu da iddia edilmiştir. Özellikle Tanzimat'tan sonra giderek hızlanan bu Batılılaşma sürecinde medreseler sistem dışı bir unsur olarak görülmeye başlanmıştı.[305] Böyle olunca da medreseler, Batılılaşma havasına giren bir ortam içinde eskiyi temsil eden ve sistemin âhengini bozan bir konuma itilmişlerdi. Nitekim, dînî ilimlerin tahsiline mahsus olan medreselerden, Avrupa'ya uyum sağlamak için gereken medenî bilgileri öğrenmenin mümkün olamayacağı, bizzat bir yabancı müellif tarafından ileri sürülmüştü.[306]

Bütün bu zikrettiğimiz sebepler sonucunda XIX. asırda medreselerde bir gerileme ve çöküş sürecinin yaşandığı hep tekrarlanmıştır. Buradaki gerileme kavramı, asırlardır devam eden mevcut sistemi muhafaza ederek sadece dînî ilimlere yö-

304 E. Ihsanoğlu, "Osmanlı Devleti'ne XIX. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sy. 29-30 (1985), s. 102.

305 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 197-198.

306 Bk. Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1327, s. 225.

nelme ve kendini yenileyememe şeklinde tanımlanabilir. Zaten medrese derslerinin bu asırda çoğunlukla câmilerde yapılması da dînî ilimlere ağırlık verildiğini teyid etmektedir. Ayrıca medresenin amacı fen bilimlerini okutmak olmadığı için mekteplerin açıldığı da unutulmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında daha isabetli bir sonuca varmak mümkün olacaktır. Eğer medreseler için gerçekten bir gerileme söz konusu ise, bundan sadece müderrisler ve talebeler değil, elinde ıslah için yetki bulunan sultanlar, vezirler ve vakıf mütevellîleri de sorumlu tutulmalıdır.[307]

IV. Medreseleri Islah Gayretleri

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren muhtelif pâdişâhlar tarafından medreselerin ıslahı için teşebbüsler yapılmıştı.[308] XIX. asırda ise devlet tarafından yapılan resmî bir medrese ıslahatı görülmemişti. Bu konuda menfî düşünenlerin kanaatine göre medrese, ne kendini ıslah etmeye ne de devlet tarafından ıslah edilmeye rızâ gösterecek bir zihniyete sahip değildi. Bunun için medreseleri olduğu gibi bırakan II. Mahmud, Avrupa usûlünde bir maârif sistemi kurulmasına teşebbüs etmişti.[309] Ancak II. Mahmud'un medreselerde yapmak istediği yeniliklere halkın karşı olduğunu Pertevniyal Vâlide Sultan (1812-1883)'ın pâdişâha bildirdiği de iddia edilmektedir.[310] Eğer gerçekten II. Mahmud böyle bir medrese ıslahatını düşündüyse bile, halkın tepkisinden korktuğu için fiiliyâta geçiremediği tahmin edilebilir.

307 Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (1999), s. 34.

308 Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Ilmiye*, s. 241-260.

309 Karal, "Mahmud II", *IA*, VII, 169.

310 Joan Haslip, *Bilinmeyen Sultan II. Abdülhamid*, çev. Nejlet Öztürk, Istanbul 2001, s. 22.

Tanzimat Fermânı'nda eğitime dâir bir hüküm olmadığından, ne medreseler ne de mekteplerin ismi geçmemişti. Medreselerin ıslahı konusunu ihmal etmeleri, Tanzimat ricâlinin en büyük hatalarından biri olarak görülmüştü.[311] Tanzimat devri idarecileri geniş Osmanlı sınırları içinde köylere kadar yayılan medreselerde bir düzenleme yapmayı belki göze alamadıklarından, yeni mektepler açmaya yönelmişlerdi. Bu sebeple Tanzimat ricâli, medreseleri ıslah çarelerini aramak yerine bulundukları halde bırakmışlardı. Geçmiş asırlar boyunca Osmanlı Devleti'nin azamet ve şevketini sağlayan medreseleri, halkın bağlılığından çekindikleri için de tamamen kaldırmaya cesaret edememişlerdi.[312]

Medreselerden yetişenlerin hem halkın dînî ihtiyaçlarını hem de kadılık yaparken dünyevî ihtiyaçlarını karşılamaları sebebiyle halkla yakın ilişkide bulunmalarından dolayı bu müesseselerde yapılabilecek bir düzenlemenin karışıklığa vesile olmasından korkulmuştu. Bunun için medresenin karşısına Batılı eğitim sistemine göre kurulmuş mektepler çıkarılarak zaman içinde etkisizleştirme yoluna gidildi.[313]

Cumhuriyet dönemi târihçilerinden Enver Ziya Karal'a göre ise; Batılılaşma hareketlerini devletin ana kanunu olan şeriatla uzlaştırmak gerektiğinden, yeni mektep yanında dînî bir müessese olan medresenin devamına göz yumulmuştu.[314] Diğer bir deyişle, eski ruhu yaşatan kurumlar olduğu gibi bı-

311 "Medreselerin Islâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, IV/79 (28 Safer 1328/9 Mart 1910), s. 5-8.

312 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul ts., s. 220.

313 Bekir Karlığa, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1995, s. 50.

314 Enver Ziya Karal, "Müslüman Memleketlerinde Kültür Değişmeleri", *Yavuz Abadan Armağanı*, Ankara 1969, s. 499.

rakılarak Doğu'ya bağlı kalınacağı ve yeni ruhu yaşatacak kurumları açarak Batılılaşmanın gerçekleşeceği zannedilmişti.[315]

Tanzimat ricâlinin içine düştüğü bu açmazı çok isabetli bir şekilde tahlil eden Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) şöyle demektedir:

"1826'dan beri taşrada kurulmaya çalışılan yeni maârif teşkilâtının yanıbaşında eski medrese olduğu gibi yaşıyordu. Hulâsa, en ehemmiyetli müesseselerde Tanzimat, ne eskinin tabii bir istihâle ile yeni icaplara göre gelişmesini sağlayabilmiş, ne de onu ordu meselesinde olduğu gibi tamamıyla ortadan kaldırabilmişti. Bu sûrette millî hayat hangi tehlikeli mıntıkalara kadar gideceği bilinmeyen bir zihniyet mücadelesine terk edilmiş gibiydi. Halkta eski zihniyet olduğu gibi devam ediyordu. Satha âit yenilikler şöyle böyle kabul ediliyor; fakat dînî geleneğe bağlı zannedilen müesseselere dokunulması istenilmiyordu."[316]

Bu sözlerden anlaşılacağı gibi, medreseler konusunda devlet ricâli yeni düzenlemeler yapıp halkın tepkisini çekmektense bulunduğu halde bırakarak hiçbir şey yapmamayı tercih etmişti. Böyle olmakla beraber, medresenin devlet üzerinde ve maârifteki sultasını kıramadığı için Tanzimat'ı eleştirenler de vardır.[317]

Tanzimat döneminde devletin gerçekleştirdiği bir ıslahat teşebbüsü olarak yalnızca 1854'de Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin gayretleriyle Süleymaniye'de kadı yetiştirmek için açılan Muallimhâne-i Nüvvâb'ı zikredebiliriz. Modern usûllerle eğitim veren bir medrese olarak düşünülebilecek bu

315 Kamuran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ankara 1955, s. 57.

316 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 137.

317 Bk. Tayyip Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, XXXI/121 (1967), s. 111.

müessesede, Osmanlı Devleti sınırları içinde kadılık yapacak zevât için üç senelik tahsil boyunca mahkemelerin yazışma usûllerini anlatan sakk-ı şer'î, inşâ, fıkıh, ta'lîk hattı ve ferâiz dersleri verilirdi. Böylece medrese eğitiminin kadılık için yeterli olmadığı, yine medreseliler tarafından kabul edilmiş oluyordu.[318]

Muallimhâne-i Nüvvâb veya 1885'den sonraki ismiyle Mekteb-i Nüvvâb'da okuyup şehâdetnâme alanlar sâlis, râbi' ve hâmis şeklinde üç sınıfa ayrılarak kazâlara ve bazı livâlara iki sene müddetle nâib sıfatıyla tayin edilirlerdi. Bunlar arasında kıdem ve liyakat bakımından üstün görülenler de vilâyet merkezleri ile önemli sancaklarda vazife yaparlardı.[319] Nitekim 1290/1873 senesine âit bir gazete haberinde, bitirme imtihanında muvaffak olan 10 zâtın Muallimhâne-i Nüvvâb'dan şehâdetnâme aldıkları ve tarîk-i kazâya dâhil oldukları zikredilmektedir.[320] Giriş imtihanının ciddiyeti ve tedrîsâtının yüksek seviyesi sebebiyle Muallimhâne-i Nüvvâb, devrin mektepleri arasında bile müstesnâ bir yere sahip olmuştu.[321]

Daha çok Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin himmetiyle açılan Muallimhâne-i Nüvvâb dışında devlet tarafından yapılan bir ıslahata rastlanılmamıştı. Ancak Sultan Abdülmecid devrinde sadrazamlık yapan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (1813-1871), pâdişâha sunduğu bir lâyihada, medreselerde

318 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 195. Muallimhâne-i Nüvvâb'ın, Fetvâhâne'nin ictihadlarına sabit ve değişmez bir çehre vermek maksadıyla bir medenî kanun yapma fikrine bağlı olarak açıldığı da söylenmiştir (Ergin, *Maârif Târihi*, I-II, 264).

319 İbnü'l-Emîn, "Arpalık", *TTEM*, sy. 17 (1926), s. 282-283.

320 Bk. "Şuûnât-ı Yevmiyye", *Hadîka*, nr. 12 (24 Ramazan 1290/16 Kasım 1873).

321 Hatîb-zâde Ahmed Vasfî, "Mesâlik-i İlmiyye", *Sebîlürreşâd*, X/243 (2 Cemâziye'l-âhir 1331/9 Mayıs 1913), s. 144.

bulunan talebelerin daha kolay bir şekilde ilim tahsil edebilmeleri için mevcut tedrîs usûlünün değiştirilmesini istemişti.[322] Bunun yanında, Tunuslu Hayreddin Paşa ve Saîd Paşa gibi devlet ricâli ile ulemâdan bir heyetin ve Mısırlı Muhammed Abduh'un medrese ıslahatı konusunda teklifleri olmuştu.

Sultan Abdülaziz devrine rastlayan 1284/1867 senesinde aralarında Ders Vekîli Halil Fevzi Efendi'nin de bulunduğu 15 kişilik bir ulemâ heyeti, tarîk-i tedrîsin ıslâhı için bir rapor hazırlayarak Meşîhat Makâmı'na sunmuştu. Raporun girişinde, bir süreden beri medrese talebelerinin şerh ve hâşiyeler ile uğraşmaktan zihinleri gereksiz bir bilgi yükünün altında ezildiği için ders okuma şekillerinin yeniden ıslâhının gerektiği bildirilmişti.

Bunun için talebenin birinci senede okuduğu *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*'den başlayarak ikinci senede *Avâmil*, *İzhâr*, *Halebî*; üçüncü senede yine *İzhâr*, *Kâfiye*, *Halebî*; dört ve beşinci senelerde *Kâfiye*, *İsagoci*, *Mültekâ*; altıncı senede *Fenârî*, *Kavl-i Ahmed*, *Mültekâ*; yedi ve dokuzuncu senelerde *Tasavvurât*, *Tasdîkât*, *Muhtasar Meânî*; on ve on ikinci senelerde *Şerh-i Akâid*, *Mir'ât*; on üçüncü senede *Kadımîr* ve *Mutavvel*; on dördüncü senede ise *Kadımîr*, *Celâl*, *Tavzîh* takip edilecekti. Ayrıca her dersin başında teberrüken Kadı Iyâz'ın *Şemâil-i Şerîf*'i okunacaktı.

Tatil günlerinde de talebenin vaktini boşa geçirmemesi için tefsir, hadis ve fıkıhtan *Dürr-i Muhtâr* veya *Dürer*, Arap dili ve gramerine dâir ilm-i vaz'dan *Vaz'iyye*, ilm-i münâzaradan *Hüseyniyye* ve *Velediyye*, ilm-i beyândan *Ferîde* ve *Alâka*, riyâziyyeden hey'et, hendese ve hesaba dâir risâleler okunacak, yazılarının düzgünleşmesi için hat ve imlâya çalışacaklar; sarf

322 Bk. Hayreddin, *Vesâik-i Târihiye ve Siyâsiye*, İstanbul 1327, II, 41.

okunan zamanda tatil günleri ikindiden sonra Burhâneddin ez-Zernûcî (ö.1196)'nin *Ta'lîmü'l-Müte'allim* adlı eserini de okuyacaklardı. Raporun hâtimesinde ise ders mütâlaası esnasında hangi kaidelere uymak gerektiği anlatılmıştı.[323]

Görüldüğü gibi bu raporda on dört sene gibi uzun bir müddete yayılmış olan medrese tahsilinde hangi ilimlerin ve kitapların okutulacağı sayılmıştır. Ulemânın hazırladığı bu ıslah teklifinin resmî bir şekilde uygulanması konusunda bilgimiz olmamakla beraber herhalde medrese tahsilinde etkisi görülmüştür. Nitekim Sultan Abdülaziz devrinin sonlarına rastlayan 5 Ramazan 1289/6 Kasım 1872'de Meşîhat Makâmı'na geçen Turşucu-zâde Ahmed Muhtar Efendi'nin, medrese dersleri arasında bulunan hâşiyeleri kaldırarak programları düzelttiği ve kolaylaştırdığı belirtilmiştir.[324]

Medreselerin ıslahı çerçevesinde, kendisi de câmi derslerine devam eden Ali Suâvi'nin ileri sürdüğü görüşler de önemlidir. Öncelikle Ali Suâvi, Sultan III. Ahmed (1703-1730) zamanında Saçaklı-zâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'(ö.1732)'nin yazdığı ve medrese tedrîsâtını tenkit ettiği *Tertîbü'l-Ulûm* adlı eseri Sultan Abdülaziz devrinde Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmişti.[325] Böylece medreselerin durumunu beğenmediğini açıklamış olan Ali Suâvi, ıslah için çeşitli teklifler ileri sürdü. Buna göre, Meşîhat Dâiresi nüfusa nisbetle din işlerinde kullanmaya yetecek kadar îrâtlı medreseleri ayırıp fazlalarını tıp, geometri, astronomi gibi yeni ilim-

323 Bk. "Tarik-i Tedrîsin Bervech-i Âtî Islâh ve Tesviyesine Ihtiyâcın Sebebi Beyânındadır", *Beyânü'l-Hak*, 1/15 (18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1909), s. 322-324. Bu rapor 1867 târihli olmasına rağmen *Takvîm-i Vekâyi*'nin 15 Safer 1290/14 Nisan 1873 târihli nüshasında yayımlanmıştı.

324 Abdurrahman Şeref Efendi, *Târih Musâhabeleri*, s. 247.

lere âit temel bilgileri Türkçe öğretecek okullara tahsis etmelidir. Medreselerde branşlaşmaya gidilerek fıkıh, hikmet-i tabîiyye ve ilahiyat şeklinde şubeler açılmalıdır. Meşîhat Makâmı medreselerde okutulan kitapları basmak üzere bir matbaa kurmalıdır. Medreselerin ilk kademesinde Türkçe ile geometri, coğrafya ve târih tedrîsi yapılmalı, ikinci kademede Arapça ve Farsça ağırlıklı olmalı, üçüncü kademede ise devlet kanunlarının fıkha tatbiki ve ilm-i kelâm öğretilmelidir.[326] Bu fikirlerin 1910 ve 1914'deki medrese ıslahatlarıyla benzer yönler taşıdığı görülmektedir. Çünkü bu ıslahatlarla birlikte Ali Suâvi'nin teklif ettiği gibi târih, cebir ve kimya dersleri medrese müfredâtına dahil edilmiştir.[327]

Yukarıda zikrettiğimiz 1867 târihli layihada olduğu gibi, 1877'de yine Meşîhat içinde kurulan ilmî bir meclis tarafından hazırlanan, talebe-i ulûmun İstanbul ruûsuna nâiliyeti hakkındaki usûl-i tedrîs nizamnâmesini de ıslahat gayretleri içinde değerlendirmek gerekir. Sultan II. Abdülhamid'in irâdesiyle resmîleşen bu nizâmnâmeyle müderrislik ruûsunu kazanma şartları belli bir düzene sokulmak istenmişti.[328] Yani 1877 senesindeki bu ıslah gayreti, medreselerin öğretim kadrosunu düzeltmeyi amaçlıyordu.

II. Abdülhamid devrinin başlarında sadrazamlık yapan Tunuslu Hayreddin Paşa (1826-1890) da pâdişâha takdim et-

325 Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, II, 769; Izgi, *a.g.e.*, I, 82-84.

326 Ali Suâvî'nin *Ulûm* gazetesindeki muhtelif makâlelerinden naklen Doğan, *Münif Paşa ve Ali Suâvi*, s. 316-317; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Târihi*, İstanbul 1999, s. 91.

327 Bu ıslahatlar için bk. Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", *DIA*, VIII, 507-508; Zengin, *II.Meşrutiyette Medreseler*, s. 90-97.

328 Bu önemli nizâmnâmenin metni için bk. *Cerîde-i Havâdis*, nr. 3432 (17 Cemâziye'l-âhir 1294/29 Haziran 1877).

tiği 12 Cemâziye'l-evvel 1297/22 Nisan 1880 târihli ıslahat layihasında, Şeyhülislâmlık içinde ulemâdan on zâtın iştirakiyle oluşturulmasını istediği şer'î meclisin vazifeleri arasında; şer'î ilimlerin yayılması, müderrislerle talebelerin durum ve görevlerinin tayini, her ilimde okunacak aklî ve naklî kitapların derecelerine göre ayrılması ve düzenlenmesi, taşrada ve İstanbul'da şer'î ilimlerin tedrîs şekli ve icrâsı hakkında yapılacak araştırmaya dâir evrakın tedkîki gibi hususları saymaktadır.[329] Kısacası Hayreddin Paşa, medreselerin bağlı olduğu Meşîhat Dâiresi içinde kurulacak bir ilmî meclis vasıtasıyla ıslahat yapılmasını istemektedir.

Bundan evvel Hayreddin Paşa, kendi memleketi olan Tunus'daki Zeytûne Câmii'nde devam eden medrese tahsili konusunda bazı ıslahatlar yapmıştı. Kendisi vezîr-i ekber görevindeyken Tunus Beyi Muhammed Sâdık Paşa'nın 15 Rebîü'l-âhir 1291/1 Haziran 1874 târihli menşûruyla kurulan eğitim reformu komisyonu, Zeytûne Medresesi'ndeki dersleri ve müderrislerin durumunu yeniden düzenleyerek ilk, orta ve yüksek tahsil şeklinde ayırmıştı. Ayrıca Tunus Beyi'nin adına izâfeten modern usûllerle eğitim veren bir kolej mahiyetindeki Sâdıkiyye Medresesi kurulmuştu. Burada sırasıyla dört yıllık bir ilkokul, beş yıllık şeriat ilimleri eğitimi, yedi yıllık yabancı diller ve fen bilimleri eğitimi verilecekti. Türkçe, Fransızca, İtalyanca, matematik, fizik, kimya dersleri de okutulacaktı.[330] Bu gayretler neticesinde, o sıralarda Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyâlet olan Tunus'da, 1914'de yapılan medrese ıslahatıyla benzer şekilde şer'î ilimlerin yanında aklî ilimlerin de tahsil edildiği bir eğitim müessesesi doğmuştu.

Hayreddin Paşa gibi Arap dünyasından yetişen Mısırlı

329 Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988, s. 260.
330 Çetin, *a.g.e.*, s. 146-152.

Muhammed Abduh (1849-1905), II. Abdülhamid devrinde Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'ye hitâben bir ıslahat lâyihası hazırlayarak Osmanlı eğitim sistemi hakkında önemli tesbitlerde bulunmuştu. Abduh'a göre, dînî eğitim yeni bir bakış açısıyla ele alınarak halkı irşâd için okutulan talebeler şuurlu müderrisler tarafından verilen tefsir, hadis, fıkıh usûlü, eski ve yeni târih ilmi, hitâbet ve kelâm derslerini görmeliydi. Şeyhülislâm nezâretinde yapılacak bu ıslahat sırasında âlimler denetlenmeli, ahkâma ve öğrettiklerine aykırı bir durum olursa uyarılmalıdır. Bütün derecelerdeki dînî eğitimin gayesi, kalplerimize din sevgisini yerleştirmek ve onu bütün işlerimizde üstün tutmaktır. Gelişmiş yöntemlerle dînî eğitim ıslah edilecek olursa bütün Müslümanların Osmanlı Devleti'nin kolları altında birleşmesi ve tevhîdin en süratli biçimde gerçekleşmesi sağlanacaktır.[331] Bu görüşleriyle Muhammed Abduh, asırlardır medreselerin sorumluluğunda bulunan din eğitiminin yeniden düzenlenerek halkı her yönden bilgilendirecek din adamlarının yetiştirilmesi gerektiğini söylemektedir.

Muhammed Abduh ile aynı görüşte olan Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi de, vaaz ve nasihat hizmetine eski medrese ilimleri kâfi olmadığından, kurulacak "Dârü'l-Mev'ize" adlı yeni medresede, târih, hey'et, coğrafya, hendese ve ticaret, sınâat, ziraat ve ahlak gibi derslerin okutulmasını tavsiye etmektedir.[332] Ahmed Lûtfi Efendi'nin bu temennisi, II. Meşrûtiyet'ten sonra Evkâf Nezâreti'ne bağlı olarak 28 Aralık 1912'de açılan Medresetü'l-Vâizîn ile bir bakıma gerçekleş-

331 Ihsan Süreyya Sırma, "Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abduh İlişkisi", *V. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Târihi Kongresi*, Ankara 1990, s. 620-623. Muhammed Abduh'un bu lâyihasının tam tercümesi için bk. Ahmet Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir 1989, I, 142-158.

332 Bk. *Târih*, XIV, 7-8.

miştir.[333]

Muhammed Abduh'un ve Ahmed Lûtfî Efendi'nin teklifleri tatbîkâta geçmese de II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetine uygun olarak özellikle İstanbul'daki medreselerde Osmanlı halkından olan âilelerin çocukları yanında Rusya ve Hindistan'dan gelen Müslüman talebelerin de yetiştirilmesine gayret edilmişti.[334] Nitekim II. Abdülhamid devrine âit 8 Rebîü'l-evvel 1311/19 Aralık 1893 târihli bir belgede, İstanbul medreselerinde tahsil görmek üzere Bağdat ve Basra'dan getirilen on beş talebeden memleketlerine dönen altısına yol masrafı için harcırâh verildiği zikredilmektedir.[335] Genellikle seçkin Şiî âilelerden seçilen bu talebeler, memleketlerinde Sünnî akîdesini öğretmeleri için medresede okutulurdu.[336]

II. Abdülhamid devrinin başında açılan Meclis-i Mebûsân'ın 10 Muharrem 1295/14 Ocak 1878 târihli oturumunda konuşan Yanya Mebusu Abdül Bey, bütün medreselerin ve mekteplerin tedrîs usûlünün kaldırılarak köylere kadar Sıbyan ve Rüşdiye mekteplerinin yayılmasını, sancaklarda İdâdiyelerin ve İstanbul'da bir Dârü'l-Fünûn'un kurulmasını teklif etmişti.[337] Buna göre, medreseleri ıslah için uğraşmak yerine tamamen kaldırılması millet meclisinde ifade edilmiş oluyordu.

Yine II. Abdülhamid devrinde sürdürülen Panislamizm

333 Geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, "Osmanlılar'ın Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, XXVII/4 (1991), s. 102-212.

334 İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilâfeti", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisâdî ve Sosyal Değişim*, Ankara 2000, s. 254. Aynı yerde bu faâliyet, medreselerin modernist bir atılım içinde olduklarına bir delil olarak gösterilmiştir.

335 BOA, İrâde-Meşîhat, nr. 523.

336 Selçuk Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*, Leiden 2001, s. 227.

337 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerîdesi*, II, 145.

siyasetine bağlı olarak, medreseden ümidini kesen pâdişâh, bütün İslâm âleminde kendisine sâdık kimseler yetiştirme amacıyla 1884'de tefsir, hadis, kelâm ve Arapça gibi İslâmî ilimleri öğreten modern bir yüksekokul kurulmasını düşünmüş, ancak bu fikir gerçekleştirilememişti.[338] Başka bir deyişle pâdişâhın medreselerde bir ıslahat yapmayı hiç aklına getirmeden modern tarzda bir ilahiyat mektebi kurmayı tasarladığı anlaşılmaktadır.

Medreselerin ıslahı için ortaya konulan teklifler konusunda, XIX. asır sonlarında Şeyh Ali Efendi-zâde Ḫoca Muhyiddin Efendi tarafından yazılan bir eserden de bahsetmek gerekir. *Medreselerin Islâhı* adını taşıyan bu eserde, medreselere müsbet ilim dersleri konulması dile getirilmiş ve gerileme sebepleri sayılmıştı. Yeni fenlerin medresede okunmasını engelleyen pâdişâhlar ve diğer devlet ricâlinin bu müesseseyi yüzüstü bıraktıkları ileri sürülmüştü.

Medreselerin ıslahı için Hoca Muhyiddin Efendi, 10 sınıfa ayırdığı tahsil sırasında okunması gereken dersleri de tek tek saymıştı. Buna göre birinci sınıfta sabahları *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd* ve *İzzî*'den oluşan sarf ilmi, ikindileri Türkçe kavâidini anlatan *Sarf-ı Osmânî*, tatil günleri *Avâmil* ve dört işlem; ikinci sınıfta sabah *İzhâr* ve *Keşfu'l-Esrâr Şerhi*'nden oluşan nahiv, ikindide fıkıhtan *Halebî*, tatilde coğrafya; üçüncü sınıfta sabah nahivden *Muğni'l-Lebîb*, ikindide fıkıhtan *Tenvîru'l-*

338 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti*, İstanbul 1992, s. 245. II. Abdülhamid'in Panislamizm siyaseti, Yahudi asıllı Macar Türkolog Vambery'nin şu sözlerinde en güzel şekilde dile getirilmiştir: *"Kuzey Afrika'da Şeyh Sünûsî, Afganistan'da Kâbil Başmollası, Orta Asya'da Buhara Kadısı ve Hindistan, Cava ve Çin dînî liderleri Pâdişâh'ın emrindedirler. İslâm birliği fikrinin Abdülhamid'in saltanatındaki kadar hiçbir zaman güçlü olmadığını söylemekle şüphesiz ki abartmış olmam."* (Bk. Öke, *Saraydaki Casus*, s. 180).

Ebsâr ve *Dürrü'l-Muhtâr Hâşiyesi Şerhi* olan *Reddü'l-Muhtâr*, tatilde yeni hesap ilminden tenâsüb ve fâiz konuları görülmeliydi. Dördüncü sınıfta Salı ve Cuma günleri *Cebn-i Âdî*; beşinci sınıfta sabah bir mikdar *Buhârî* ve mantıktan *Şemsiyye*, ikindide *Muhtasar Meânî* ve hendese-i cedîde, tatilde yine hendese-i cedîde; altı ve yedinci sınıflarda sabahları bir mikdar *Buhârî* ve hikmet-i tabîiyye-i cedîde, ikindileri kimya; sekiz, dokuz ve onuncu sınıflarda sabah yine bir mikdar *Buhârî* ve kelâmdan *Şerh-i Mevâkıf*, akşam usûlden Tarsûsî'nin *Mir'ât Hâşiyesi* olan *Telvîh* okunacaktı. Sekizinci sınıfda tatil günleri olan Salı ve Cuma Mîzâncı Murâd Bey'in *Târih-i Umûmî* adlı eseri, dokuzuncu sınıfta yeni ilm-i hey'et ve kozmoğrafya, onuncu sınıfta *Kadı Beyzâvî Tefsîri* okunmalıydı. Medrese programına yeni ilave edilen riyâziye, kimya, târih-i umûmî gibi dersler Türk talebelere Türkçe; Şam, Basra ve Yemen'deki talebelere ise Arapça verilmeliydi. Ayrıca medreselere o dönemin geçerli yabancı dili olan Fransızca dersleri de konmalıydı. Medrese tahsilini bitiren talebeler Tıp, Mülkiye ve Hukuk Mekteplerine girebilmeliydi.[339]

Medreselerin bağlı olduğu Şeyhülislâmlık içindeki Ders Vekâleti hakkında da ıslahat teklif eden Hoca Muhyiddin Efendi, bu birimin eski ve yeni ilimleri tahsil etmiş olan kırk âlimden teşekkül etmesi gerektiğini söyler. Ayrıca Ders Vekâleti, haftalık bir ilmî dergi çıkarmalı, her ilim dalında yeni çıkan kitap ve makaleleri Türkçe'ye tercüme etmeli, her sene Avrupa'ya on ilmiye mensubunu tahsil için göndermeli ve zamanın şartlarına göre yeni bir kelâm kitabı telif etmelidir.[340]

339 Hoca Muhyiddin Efendi, *Medreselerin Islâhı*, İstanbul 1314, s. 16-19.

340 Hoca Muhyiddin Efendi, *a.g.e.*, s. 24-25.

Bunlar uygulandığı takdirde, medreselerden sorumlu olan Ders Vekâleti'nin görevini daha verimli bir şekilde yapması sağlanacaktı.

Teklifler arasında bulunan ilmiye mensuplarının tahsil için Avrupa'ya gönderilmesi, Tanzimat başlarında Mustafa Reşid Paşa tarafından uygulanmış ve müderrislerden Amasyalı Abdülkerim Efendi İngiltere'ye gönderilmişti. Fakat ne bu zât, ne de Paris'te bulunan Hoca Tahsin Efendi, dönüşlerinde medreselere bir feyiz verememişlerdi.[341] Sonuçta bu görüşler tavsiye olmaktan öteye geçememiş ve Ders Vekâleti asırlardır süregelen klasik durumunu devam ettirmişti. Hoca Muhyiddin Efendi'nin teklif ettiği ders programı ise hemen hemen aynı şekilde 1914'de yapılan geniş çaplı ıslahat hareketiyle teşekkül eden Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'nde uygulanmıştı. Belki de medrese ıslahatını yapanlar bu eserden ilham alarak yeni ders programını düzenlemişlerdi.

Rejim muhalifi olarak Paris'de bulunan Jöntürkler arasında kurulan Cemiyet-i İslâmiye'nin Başkan Vekîli Hoca-zâde Şeyh Muhiddin Efendi de, II. Abdülhamid'e sunduğu 4 Aralık 1896 târihli arîzada; harab olan medreseleri imar etmediği, medrese dersleri arasına talebelerin iyi yetişmesini sağlama amacıyla Türk Edebiyatı, tabiî ve riyâzî ilimler, coğrafya ve târih dersleri koydurmadığı için pâdişâhı tenkit etmektedir. Ayrıca Şeyhülislâmlıkta talebelerin toplanması hoş görülmediği için kur'a ve ruûs imtihanlarının kaldırılmasının da büyük bir hata olduğu zikredilmektedir. Bunun yanında ulemânın ve medrese talebelerinin meşrûtiyet idaresine ve meclise karşı ol-

341 Yaltkaya, a.g.m., *Tanzimat*, I, 467.

madıkları dile getirilmektedir.[342] Devrin siyâsî şartlarına uygun olarak II. Abdülhamid'i bütün kötülüklerden sorumlu tutan bir anlayışla kaleme alınan bu arîza, medrese derslerinin zenginleştirilmesini savunmaktadır. Bu sebeple Muhiddin Efendi'nin görüşlerini de XIX. asırda medreselerin ıslahı için ileri sürülen teklifler arasında değerlendirmek gerekir.

Ayrıca II. Abdülhamid devrine rastlayan 1297/1880 senesindeki bir Meclis-i Vükelâ toplantısında medrese ıslâhatı konusu görüşülmüştü. Toplantı sonucunda medreselerin üç dereceye ayrılması, Bâb-ı Meşîhat içinde Medâris-i Umûmiye Nezâreti ve Meclis-i Medâris'in teşkili, tahsil usûllerinin ıslahı, medreseye talebe kabulü ve icâzet şartlarının belli bir kâideye bağlanması gibi konuların Şeyhülislâm Üryânî-zâde Ahmed Esad Efendi'ye havalesi kararlaştırılmıştı. Ancak diğer ıslahat teklifleri gibi bundan da bir sonuç alınamamıştı.[343]

Sultan II. Abdülhamid de medreselerin gerilemesinin, dini konuların öğretim ve yayılmasından sorumlu olan ulemânın sayısının azalması gibi kötü sonuçlara yol açabileceğini biliyordu. Ancak medreseleri ıslah etmek yerine, sayılarını hızla arttırdığı mekteplerde dînî ve pratik eğitimin bir arada verilmesine taraftar olmuştu.[344] Belki de bunun için, medrese ıs-

342 R. Yücel Özkaya, "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrûtiyete Etkileri ve Cemiyet-i Islâmiye Başkan Vekîli Muhiddin Efendi'nin Meşrûtiyet Hakkındaki Düşünceleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 310-321. Aynı görüşte olan Safvet Paşa da eski usûldeki tahsilden sonra medrese talebelerine hesap, cebir, hey'et, coğrafya ve Türkçe derslerinin verilmesini ve câmi derslerinde sıra kullanılmasını Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu 20 Muharrem 1297/3 Ocak 1880 tarihli arzında teklif etmişti (Bk. Atilla Çetin, "Medreselerin Islâhına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arîzası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 95(Kasım 1994), s. 16-18).

343 Said Paşa, *Hâtırât*, I, 217.

344 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 105.

lahatı hakkında ileri sürülen bütün teklifler hep tasarı halinde kalmıştı.

Görüldüğü üzere, XIX. asırda fiiliyata geçen resmî bir medrese ıslahatı yerine mevcut durumun düzeltilmesi için çeşitli teklifler ortaya atılmıştır. Bunların uygulanıp uygulanmadığı hakkında da elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Her ne kadar bu ıslahat teklifleri resmî olarak uygulanmasa da, böyle fikirlerin ileri sürülmesi bile devrin aydınlarının medreselerin meseleleriyle ilgilendiklerini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELER VE MEKTEPLER

II. Mahmud devrinde başlayan Batılı usûllere göre eğitim veren okullar kurulması düşüncesi, Tanzimat ricâli tarafından daha da geliştirilerek mekteplerin sayısı hızla arttırılmıştı. Bunun yanında klasik eğitim kurumu olan medreselere hiç dokunulmamıştı. Böylece Osmanlı eğitim sisteminde eski-yeni çatışmasını temsil eden bir mektep-medrese ikiliğinin doğduğu kabul edilmiştir. Halbuki mektepler, gerek okunan dersler, gerekse tedrîs usûlleri bakımından aslında medresenin modernleşmiş bir şeklini ifade ediyordu. Bu durum mektep ve medrese tahsili arasındaki benzerlikleri ve iki nesil arasındaki ilişkileri tekrar gözden geçirdiğimizde daha iyi anlaşılacaktır. Öncelikle eski sayılan medreseler ile yeni kurulan mekteplerin gördükleri dersler arasındaki ortak yönlerin tesbit edilmesi gerekir.

I. Medrese ve Mektep Tahsilinin Karşılaştırılması

Medreselerde Arapça öğretimi temel olduğu gibi Sıbyan Mektebi'nden Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye'ye kadar bütün mekteplerde sarf-nahiv ve ulûm-ı dîniye dersleri görülürdü. II. Mahmud zamanında 1247/1831'de orduya subay yetiştirme amacıyla sekiz tabur şeklinde kurulmasına teşebbüs edilen

Mekteb-i Harbiye'nin tahsili başlangıcında sırasıyla Kur'ân öğretiminde kullanılan bir usûl olan üç harfli lügat ile 'Amme cüzü okunur, taş tahtalar üzerine yazılmak sûretiyle ilmihal bilgileri ve sarf ilmi öğrenilirdi. "Sıbyan Bölükleri" adı verilen bu teşebbüsü müteakip 1835'de resmen kurulan Mekteb-i Harbiye'nin nâzırlığına 1253/1837'de Selim Sâtı Paşa'nın tayininden sonra, devrin meşhur müderrisleri Arapça ve Farsça muallimi olarak tayin edilmişlerdi. Bunlardan biri daha evvel, zikrettiğimiz Türkçe gramerine dâir *Mikyâsü'l-Lisân* adlı eseri yazan Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi'dir. Bu zâtın eseri, Türkçe atasözlerinden bahseden *Emsile-i Cedîde* ile beraber Mekteb-i Harbiye'nin matbaasında basılmıştı. Böyle değerli hocalardan ders alarak Arapça sarfını bitirenler onbaşılığa ve çavuşluğa, nahvi bitirenler de başçavuşluğa terfi edilirdi.[345] Kısacası orduda terfi etmek, medreselerde asırlardır okunan sarf ve nahiv ilminde bilgi sahibi olmaya bağlı kılınmıştı.

Aynı şekilde 14 Mart 1827'de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834)'nin gayretleriyle Vezneciler'de kurulan Mekteb-i Tıbbiye'ye ilk olarak medrese talebeleri girmişti. Eğitimde kullanılan metodlar ve müfredât bakımından da Mekteb-i Tıbbiye, bu devirde medrese karakterini taşıyordu.[346]

Yine II. Mahmud devrinin sonlarında 1838'de açılan ve Rüşdiye seviyesinde kabul edilen Mekteb-i Maârif-i Adliye Sultan Ahmed Câmii'nin hünkar mahfilinde, Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye de Bayezid Câmii bitişiğindeki bir binada eğitime başlamışlardı. Rüşdiyelerden ve bu iki mektepten sorumlu olan "Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti" ise Şeyhülislâmlığa bağlıydı. Bu nezâretin teşekkülü sırasında Meclis-i Vâlâ'nın II. Mahmud'a sunduğu lâyihada, mahalle mekteplerinden sonra de-

345 Ergin, *Türk Maârif Târihi*, I-II, 356-357.
346 Ergin, *a.g.e.*, I-II, 285-286.

vam edilen selâtîn mekâtibinde çocukların *Emsile*'den *Avâmil*'e kadar okutulması gerektiği ve ders verecek hocaların Şeyhülislâm tarafından seçileceği zikredilmişti.[347] Bu şekilde yeni mekteplerin kuruluşu esnasında medresedeki Arapça sarf ve nahiv derslerinin temel alındığı anlaşılmaktadır.

Hatta bu ilk kurulan mekteplerin sene sonu imtihanları bile aynen medrese usûlüyle yapılmıştı. Nitekim Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin Receb 1257/Ağustos 1841'de Sultan Ahmed Câmii'nde birinci sınıf talebeleri için yapılan imtihanına Sadrazam, Şeyhülislâm, vükelâ, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri ve İstanbul Kadısı gibi mühim devlet ricâli katılmıştı. Mekâtib Nâzırı İmam-zâde Esad Efendi ve Ders Vekîli el-Hâc Ömer Efendi, talebelere Arapça bir metin üzerinde sorular sormuşlardı. Talebelerin verdiği cevaplar karşısında davetliler de takdir hislerini belirtmişlerdi.[348] Yeni kurulan bir mektebin imtihanı, medreselerin ders mekânı olan bir câmide ve aynen medresedeki gibi Arapça metin okutularak yapılmış oluyordu. Bundan dolayıdır ki, II. Mahmud'un aslında devlet memuru yetiştirmek için açtığı Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin, medreselerden üstün bir tedrîs usûlü takip etmediği söylenmişti.[349]

Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek üzere 16 Mart 1848'de kurulan ve müdürlüğüne o sırada müderris olan meşhur müverrih Cevdet Efendi'nin getirildiği Dârü'l-Muallimîn-

347 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, s. 12-13.

348 Aynî, *Dârü'l-Fünûn Târihi*, s. 35-36. Müellif bu imtihanı, devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi*'nin 12 Receb 1257/30 Ağustos 1841 târihli 225. sayısından naklen anlatmaktadır.

349 Ergin, *a.g.e.*, I-II, 440; A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA*, XI, 737. Ayrıca bk. İhsan Sungu, "Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi", *Târih Vesikaları*, *I/3* (1941), s. 212-225.

i Rüşdî'ye medreseden gelen talebeler alındığı gibi ders programında Arapça ve Farsça'ya yer verilmişti.[350] Bu sebeple eski usûllerle tedrîsât yapan Dârü'l-Muallimîn'in ruhu ve sistemi itibarıyla medrese olduğu ileri sürülmüştü.[351] Gerçekten Dârü'l-Muallimîn'e giren medrese talebeleri eskiden olduğu gibi câmilerdeki sabah derslerine devam eder ve Receb ayında cerre çıkarlardı. Bunu önlemek için Cevdet Efendi, talebelerin tahsisatının artmasını sağlamıştı. Ayrıca 1878'de İzmir'de açılan Dârü'l-Muallimîn, Pazaryeri semtindeki Üsküdar Medresesi'nde eğitime başlamıştı. Yani klasik bir müessese olan medrese ile Avrupa usûlüne göre kurulan bir öğretmen okulu aynı binada birleşmişti.[352]

Dârü'l-Muallimîn'in 21 Şevval 1271/7 Haziran 1855 târihli ilk mezuniyet şehâdetnâmesinde, talebeden Vizeli Selim Sabit Efendi (1829-1910)'nin Arabî ve Fârisî'de usûl-i ifâde ve istifâdeyi tahsil etmesi yanında riyâziyeden de gereken mikdarı okuduğu için eline bu belgenin verildiği zikredilmektedir.[353] 1892'de Dârü'l-Muallimîn'e giren İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) de, bir taraftan felsefe, sosyoloji ve psikoloji dersleri okurken, devrin meşhur müderrislerinden de medrese tahsilini görmüştü. Bu tahsil neticesinde elde ettiği kültür ve ilim, mektep ile medrese, eski ile yeni, klasik ile çağdaş arasındaki bir bağ veya köprü özelliğini taşıyordu.[354]

Dârü'l-Muallimîn'e yeni talebe alınması hakkında Ma-

350 Fatma Âliye, *Cevdet Paşa*, s. 69; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de* Modern *Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1991, s. 56.

351 Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maârif Târihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930, I, 113; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *IA*, III, 115.

352 Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002, s. 191.

353 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 48.

354 Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, s. 6.

ârif Nezâreti'nin 22 Zilkade 1294/28 Kasım 1877 târihli resmî ilanında, giriş imtihanına başvuracak adayların Arapça'dan *Tasdîkât*'ı ve Farsça'dan *Gülistân*'ı okumuş olmaları şart koşulmuştu.[355] Rüşdiye mekteplerinde muallimlik yapacakların yine medrese menşeinden gelmesi, tabii olarak verilen eğitimin de eski gelenekten kopmadan devam ettiğini gösteriyordu. Diğer yandan, kızların tahsil gördüğü mekteplere bayan öğretmenler yetiştirmek için 1869'da yine İstanbul'da açılan Dârü'l-Muallimât hakkında "medrese" tabirinin kullanılması da ilginçtir.[356]

Osmanlı eğitim târihi için çok önemli bir belge olan 1869 târihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde Rüşdiyelerde okunacak temel dersler arasında Arapça'nın sarf ve nahvi ile mebâdi-i ulûm-ı dîniye sayılmaktadır.[357] Bu derslere girecek olan muallimler de şüphesiz medrese menşeinden geliyordu. Mesela devrin meşhur müderrislerinden İstanbullu Hâfız Şâkir Ahmed Efendi, 1315/1897-98 senesindeki vefatına kadar Fâtih Askerî Rüşdiyesi'nde Arapça derslerine girmişti.[358]

1880'li yıllarda İzmir'deki bir Rüşdiye Mektebi'nde aynen medrese usûlü üzerine Arapça okutulduğu, Halit Ziya Uşaklıgil'in hatıralarından anlaşılmaktadır. Buna göre, Rüşdiyede dört yıl boyunca devam eden Arapça derslerinde *Emsile*, *Binâ*, *Avâmil*, *Izhâr* ve mantık ilmine dâir dört risaleden oluşan *Resâil-i Erba'a* satır satır okunmak suretiyle takip edilirdi. Diğer dersler sedir üzerinde oturularak yapılırken, Arapça dersi halı üzerinde sıralandıktan sonra muallimin "ibâre" demesiyle metin okunarak başlardı. En fazla beş satırdan oluşan

355 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 152.
356 Ahmed Lütfi, *Târih*, XII, 69.
357 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 408.
358 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 341.

bu metnin i'râbı güzel yapıldıysa "ma'nâ" denilerek okunanın anlatılmasına geçilir ve en son muallimin "mefhûm" emriyle talebeler, o günkü dersten çıkarılan kavramı söylerlerdi. Bu aşamalar süresince dersi en iyi anlayan ve muallimin istediği cevapları veren talebe sınıfın birinciliğini kazanırdı.[359]

Görülüyor ki Rüşdiye Mektebi'nde yapılan bir Arapça dersinin medresedeki derslerden mekân farkı dışında ayrılan bir yönü yoktur. Yani medrese ve mektepteki Arapça öğretiminde hemen hemen aynı kitaplar ve aynı tedrîs usûlleri izlenmektedir. Bunun yanında, yeni usûllerle Arapça öğretimi yapmak için, 1298/1882'de el-Hâc İbrahim Efendi (1829-1889) tarafından Aksaray Horhor civarında "Dârü't-Ta'lîm" adlı husûsî bir mektep de açılmıştı. Kurucusunun vefâtından sonra 1306/1888-89'da mektebin ismi "Dârü't-Tedrîs" olarak değiştirilerek Laleli Câmii karşısına taşınmıştı.[360]

1887'de Heybeliada'da İdâdî seviyesindeki Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye'nin giriş imtihanını anlatan Binbaşı Nâil Bey, kendisine Mektep İmamı Hacı Mustafa Efendi tarafından sarf ve nahvin temel konularına dâir sorular sorulduğunu ve hepsine başarılı cevaplar verdiğini nakletmektedir.[361] Öyleyse Osmanlı ordusuna deniz subayları yetiştiren bir askerî liseye talebe olarak kabul edilmek için de, medreselerde okutulan sarf ve nahiv ilimlerini bilmek gerekiyordu.

Ayrıca mektep talebesinin güzel yazı yazmasını sağlamak için programa konulan hat dersleri de müderris ve dersiâmlara emanet edilmişti. Bunlardan biri olan Ermenekli Mehmed Hilmi Efendi (ö.1900), Meşîhat Dâiresi'ndeki Nakîbü'l-

359 Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 103-105.

360 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 226; Ergin, *a.g.e.*, III-IV, 956-57.

361 Bk. "Sultan Hamid Devrinde Bir Bahriyelinin Not Defteri", *Hayat Târih Mecmuası*, II/12 (1967), s. 36.

Eşrâf kitâbetinde çalışırken Şehzâdebaşı'ndaki Rüşdiye Mektebi'nde hat muallimliği yapardı.[362]

Sultan Abdülaziz devrine rastlayan 1873'de fakir ve yetim çocukları için açılan Dârüşşafaka Mektebi'nde de Rüşdiyelerin üst seviyesinde olarak Arapça ve din dersleri verilirdi. Burada okuyarak 1883'te birincilikle mezun olan Ahmed Râsim (1864-1933)'in; "Osmanlı maârif târihi bu muhterem müderrise husûsî bir fasıl açsa revâdır." dediği Bayezid dersiâmlarından Mihaliçli Mustafa Efendi, mektebin sekiz sınıfında elifbâdan itibaren hesap ve hendese, ilmihâl, Sarf-ı Osmânî, *Mecelle*, bedî' ve beyân, fıkıhtan *Menâr* ve mebânî'l-inşâ dersleri verirdi. Bütün mektep talebesinin büyük bir hürmet gösterdiği Mustafa Efendi'nin cenâzesine beyaz sarıklı yüzlerce talebe katılmıştı.[363] Böylelikle Mustafa Efendi gibi muhterem zâtların muallimliği vasıtasıyla mektep ve medrese câmiası arasında yakın bir ilişki kurulduğu görülmektedir. O zaman bu iki eğitim kurumunun birbirlerine zıt ve düşman olduklarını iddia etmenin ne derece târihî hakikatlere uygun olduğunu tartışmak gerekir.

Medrese ile mektep arasındaki ilişkiyi daha iyi anlatması bakımından, XIX. asrın meşhur müderris ve dersiâmlarının bu iki tahsili de beraber gördüklerini zikretmek gerekir. Aslında bu asırda bütün ilmiye mensupları Sıbyan ve Rüşdiye tahsilinden sonra medreseye geçerlerdi. Mesela huzur dersi muhâtablarından Arapgirli Abbas Efendi (1849-1922), İstanbul'da Nişancı Mektebi'ni bitirdikten sonra Fâtih Çifte Kur-

362 İbnü'l-Emîn, *Son Hattatlar*, s. 135.

363 Ahmed Râsim, *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şâir, Edib*, haz. Kâzım Yetiş, İstanbul 1980, s. 59-60. Mihaliçli Mustafa Efendi, Arapça öğrenimini kolaylaştırmak için *Emsile-i Cedîde* ve *Tekmile-i Binâ* adlı eserleri yazmıştır (Bk. Halis Ayhan-Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *DİA*, IX, 7).

şunlu Medresesi'nde okumuş ve Yavuz Selim Câmii'nde Hoca Şâkir Efendi'den icâzet almıştı.[364]

Yine huzur derslerinde muhâtablık yapan İstanbullu Sâlih Nâzım Efendi (1861-1918), Rüşdiye'den mezun olduktan sonra Üsküdar Selimiye Câmii'nde Fâtih dersiâmlarından Berkofçalı Hoca Abdürrahim Hilmi Efendi'den icâzet alarak girdiği Bâb-ı Meşîhat'daki ruûs imtihanında birinciliği kazanmıştı. Aldığı tedrîs ruûsuyla Üsküdar'daki Ahmediye Câmii'nde ders verirken, aynı semtteki Ravza-i Terakkî Mektebi'nde de Farsça muallimliği yapardı.[365]

Aynı zamanda meşhur bir şâir olan Hüseyin Hüsnü Efendi de sıbyan mektebinde okumuş, Dârü'l-Maârif Mektebi'ni birincilikle bitirmiş ve ardından medrese derslerine devam ederek 1878'de Şeyhülislâm Bodrumî Ömer Lûtfi Efendi'den icâzet almıştı.[366]

Son pâdişâh Sultan Vahidüddin (1918-1922) zamanında Şeyhülislâmlık yapan Dürrî-zâde Abdullah Efendi (1869-1923) ise, Fâtih'deki Demirköşe ve Sultan Selim Rüşdiyelerinde okuduktan sonra devrin meşhur dersiâmı Eğinli el-Hâc İbrahim Hakkı Efendi'den medrese derslerini görmüştü.[367] Zikrettiğimiz zevâtın ilk ve orta tahsillerini mekteplerde yaptıktan sonra medrese derslerine devam ederek icâzet aldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bunların şahsında bir mektep-medrese bütünlüğü yaşandığı söylenebilir.

Rüşdiyelerin bir üst derecesi olan İdâdîler ile Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde yine din dersleri ve Arapça grameri okutulurdu. İdâdîler İstanbul dışına yayılarak taşrada açıl-

364 Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 213.
365 Mardin, *a.g.e.*, II-III, 296.
366 İbnü'l-Emin, *Son Şâirler*, II, 673.
367 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I, 10.

maya başladığı zaman ders programına kelâm ve siyer de eklenmişti.[368] İdâdîlerin altı ve yedinci sınıflarında, medreselerde asırlardır okunan Nesefî'nin *Şerh-i Akâid*'i ders kitabı olarak kullanılırdı. Hatta Sultan II. Abdülhamid, hilâfetin şartları arasında Kureyş kabilesinden olmak yazıldığından, *Şerh-i Akâid*'in 1317/1899-1900 târihli baskısından imâmet bahsini çıkartmıştı.[369]

XIX. asır sonlarında Dersaâdet İdâdîsi Akâid-i İslâmiye muallimi olan Mustafa Âsım Efendi, Salı ve Cuma günleri ikindi namazından sonra Fâtih Câmii'nde va'z-ü nasihatta bulunur ve gazetede bu vaazlarını neşrederdi.[370] Bir yandan mektep talebelerine İslâm akâidini anlatan Mustafa Âsım Efendi, ilminden halkın da istifade etmesi amacıyla Fâtih Câmii gibi devrin en çok medrese derslerinin yapıldığı bir mekânda vaaz etmekten kaçınmamıştı.

Yine medrese menşeinden gelen Kürd Mehmed Said Efendi, Şeyhülislâmlık içindeki Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'de azalık yaptıktan sonra Eylül 1891'de İzmir İdâdîsi'nin Arapça ve Farsça muallimliğine tayin edilmişti.[371] Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün şer'î mahkemelerin temyiz mercii olan bir yüksek mecliste azalık yapan bu zâtın, gerektiğinde İdâdî muallimliğinde istihdam edilmesi gerçekten dikkat çekicidir.

İdâdîlerde okutulan Akâid-i İslâmiye ve kelâm dersleri yanında müsbet ilimler de görüldüğü için talebe bazen rûhî

368 Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 85.

369 Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 220.

370 Bk. "Mevâiz-i İslâmiyye", *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 138 (28 Ramazan 1313/13 Mart 1896), s. 3.

371 Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları*, s. 385-386. Başka bir kaynakta, Kürd Mehmed Said Efendi'nin 28 Kasım 1890'da İzmir İdâdîsi'ne tayin edildiği zikredilir (Bk. Tutsak, *İzmir'de Eğitim*, s. 154).

bir bunalıma sürüklenebilirdi. Mesela 1889'da Diyarbakır İdâdîsi'nde talebe olan Ziya Gökalp (1876-1924), kelâm dersleri okurken tabiî ilimleri de materyalist bir bakış açısıyla görmesi yüzünden şüpheler içinde kaldığını söylemektedir.[372]

Bu durumun beraberinde getirdiği bir husus olarak Sultan II. Abdülhamid, 29 Ocak 1887 târihli irâdesiyle Mekteb-i Mülkiye ile sair mekteplerde yetişen neslin dînî inançlarında zayıflık görüldüğünden, okul programlarının Şeyhülislâm başkanlığındaki bir heyet tarafından gözden geçirilmesini emretmişti.[373] Aslında Maârif Nezâreti'ne bağlı olan mekteplerin de gerekirse Meşîhat Makâmı tarafından teftiş edilebileceği, II. Abdülhamid'in bu önemli irâdesinden anlaşılmaktadır. Bu irâdenin ardından 2 Mart 1887'de Şeyhülislâmlıktan Yıldız Sarayı'na gönderilen tezkirede, Rüşdiyelerin birinci sınıfındaki on iki ders saatinden sekizinin din derslerine ve Arapça'ya ayrılması tavsiye edilmişti.[374]

Bazen ulûm-ı dîniye veya Arapça dışındaki derslere de medrese tahsili görmüş muallimler girebilirdi. XIX. asır sonlarına rastlayan 1886-1894 seneleri arasında İzmir İdâdîsi'nde görev yapan Seydişehirli Mahmud Esad Efendi (1855-1918), medrese tahsilinden sonra Dârü'l-Fünûn'un ilk serbest derslerine devam ettiği gibi Mekteb-i Harbiye'deki matematik derslerini izlemiş ve ardından Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştu. Bu geniş bilgisine dayanan Mahmud Esad Efendi, İzmir İdâdîsi talebelerine fizik, kimya, biyoloji, cebir ve geometri ilimlerini okuturdu. Böylece Mahmud Esad Efendi'nin şahsın-

372 Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, haz. Rıza Kardaş, İstanbul 1997, I, 11.

373 Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı", *Belleten*, XII/108 (1963), s. 608.

374 BOA, Y. Mtv., 25/52'den naklen Deringil, *II. Abdülhamid*, s. 103.

da medrese tahsiliyle modern eğitim birleşmiş oluyordu.[375]

1869 târihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde Rüşdiyelerin üzerinde altı sene eğitim vereceği söylenen Sultânî Mektebi'nin müfredâtına II. Abdülhamid devrinde "Ilm-i Tevhîd" adlı bir ders eklenmişti. Devlet tarafından çok ehemmiyet verilen bu derste, dînî inançları isbat için aklî deliller anlatılırdı.[376] Esas itibarıyla Ilm-i Tevhîd, medrese derslerinde okunan klasik akâid kitaplarının daha basit ve modernleşmiş bir şekli olarak kabul edilmelidir. Belki de bu dersi okutmakla diğer derslerde dînî inançlara muhalif fikirlerin görülmesinden dolayı talebelerin çelişkiye düşmeleri engellenmek istenmiştir.

Nitekim Sultan II. Abdülhamid devri sadrazamlarından Said Paşa, Hüdâvendigâr Vâlisi iken pâdişâha yazdığı 18 Şaban 1312/24 Şubat 1895 târihli arîzada, yeni yetişen neslin dînî inançlarının muhafazası hususunda âileden çok mektep hocalarına iş düştüğünü zikretmektedir.[377] Aynı devirde görev yapan Şeyhülislâm Üryânî-zâde Ahmed Esad Efendi de, ilk ve orta tahsili temsil eden birinci ve ikinci derecedeki mekteplerde, dînî hakkıyla öğretmek gerektiğini savunmuştur.[378]

1859'da ilk sivil yüksekokul olarak İstanbul'da açılan ve bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin de çekirdeği sayılan Mekteb-i Mülkiye'ye imtihanla medrese talebeleri girmiş ve ders programına sarf-nahiv, klasik usûlde mantık ilmini anlatan *Isagoci* ve fıkıh ilminden fetâvâ-yı şerîfe dersleri konmuş-

375 Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 283-285. Mahmud Esad Efendi'nin hayatı ve eserleri için bk. Huyugüzel, *a. g. e.*, s. 307-313.

376 Ahmed Naim, "Ilm-i Tevhîdin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gâyeti", *Sırât-ı Müstakîm*, I/3 (14 Şaban 1326/11 Eylûl 1908), s. 37.

377 Said Paşa, *Hâtırât*, I, 578.

378 Ali Rıza-Mehmed Gâlib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977, I, 63.

tu.[379] 1891'de yapılan yeni düzenlemeyle Mekteb-i Mülkiye'nin beş, altı ve yedinci sınıflarında kelâm, tefsir ve hadis dersleri okunması kararlaştırılmıştı.[380] II. Abdülhamid devrinde Mekteb-i Mülkiye'de Edebiyat-ı Arabiyye, fıkıh ve kelâm muallimliğinde bulunan Mehmed Zihni Efendi (1845-1913); yazdığı eserlerle Arapça öğretiminde yeni bir çığır açmış ve *Ni'met-i İslâm* adlı mufassal ilmihaliyle de meşhur olmuştu.[381] Devlete idareci yetiştirecek olan bir mektepte medrese derslerinin görülmesi, istikbâlin vali ve kaymakamlarına gelenekten kopmayan bir tahsil verilmek istendiğini göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid de hatıralarında, Mekteb-i Mülkiye'ye felsefe dersleri koydurduğu için talebe "bizi gavur yapmak istiyorlar" diye karşı çıkınca, dersin adını "hikmet" olarak değiştirdiğini zikreder.[382] Mülkiye'de okuyan talebelerin de medrese anlayışına sahip oldukları bu olaydan anlaşılmaktadır. Nitekim Bereket-zâde İsmail Hakkı, Mülkiye'de okurken, Fâtih Câmii'ndeki sabah ve ikindi derslerine de devam edebilmişti.[383]

Tanzimat devrinde Batı'da olduğu gibi bir üniversite kavramından yola çıkılarak kurulan Dârü'l-Fünûn tahsilinde bile medresenin tesirini görmek mümkündür. XIX. asrın başlarından itibaren bilimde Doğu'dan Batı'ya yöneliş ve eğitim anlayışında meydana gelen değişim, medrese dışında yeni bir

379 Ergin, *a.g.e.*, I-II, 598-599.

380 Yurdagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İstanbul 2001, s. 201-204.

381 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 311. Geniş bilgi için bk. Ahmet Turan Aslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri*, İstanbul 1999.

382 İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1992, s. 84.

383 Bk. Bereket-zâde, *Yâd-ı Mazi*, s. 37-38.

yükseköğretim müessesesinin kurulması yolunda bir teşebbüsün doğmasına sebep olmuştu. Her ne kadar 1869'da yapılan ilk giriş imtihanında mektep talebesi üstün tutulduysa da başvuranların çoğu medreseli olduğu için Dârü'l-Fünûn'un resmî açılışı cer mevsimi dönüşüne yani Ramazan Bayramı ertesine bırakılmıştı.[384] Ayrıca Dârü'l-Fünûn'un ilk müdürlüğüne medreseden yetişen Hoca Tahsin Efendi tayin edilmişti ve burada görev yapan hocalara da cumhuriyet devrine kadar "müderris" denilirdi. Bu ilk Dârü'l-Fünûn'un Hikmet ve Edebiyat şubesinde medrese derslerine benzeyen mantık, meânî, beyân, ilm-i kelâm ve mükemmel Arapça dersleri verilmesi öngörülmüştü. Hukuk şubesinde ise tabiî olarak fıkhın muâmelât bahsi okutulacaktı.[385]

Muharrem 1287/Nisan 1870'de Sultan Abdülaziz'in Bâb-ı Âlî'yi ziyareti vesilesiyle heyet-i vükelâ tarafından sunulan arîzada maârif sahasında yapılanlar anlatılırken; "Dârü'l-Fünûn-ı Osmânî nâmıyla ulûm-ı âliye için dört yüzden mütecâviz talebeyi câmi' bir medrese-i cedîde" açıldığı zikredilmişti.[386] Yani devlet adamları Dârü'l-Fünûn'u âlet ilimlerinin tahsil edildiği yeni tarzda bir medrese olarak görmüşlerdi.

1874'de Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi Müdürü Sava Paşa (1832-1904) tarafından kurulan üçüncü Dârü'l-Fünûn-ı Sultânî'nin Hukuk kısmında İslâm Hukuku dersi de veriliyordu. Bu Dârü'l-Fünûn'u kuran Sava Paşa, İstanbul'daki yüksek derecedeki medreseler ilahiyat fakültesi vazifesi gördüğünden, böyle bir bölüm açmaya ihtiyaç duymadıklarını söylemişti.[387]

384 Aynî, *a.g.e.*, s. 47; E. İhsanoğlu, "Dârü'l-Fünûn Târihçesine Giriş", *Belleten*, LIV/210 (1990), s. 715-719.
385 Koçer, *a.g.e.*, s. 104.
386 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 98.
387 Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", s. 99.

Bunlara dayanarak, Dârü'l-Fünûn'un kurulmasıyla medreselilerin kendilerini Nizâm-ı Cedîd karşısındaki Yeniçeri ocağı gibi gördükleri düşüncesine[388] katılmak mümkün değildir.

Sıbyan Mektebi'nden Dârü'l-Fünûn'a kadar Tanzimat devrinde açılan mekteplerin gerek ders programında ve gerekse hocalarında medresenin etkinliğini görmek mümkündür. Çünkü medresenin klasik kitâbî ve takrîrî öğretim yöntemleri yeni açılan mekteplerde de devam etmişti. Yani bilgi olarak yalnızca kitaplarda yazılanlar öğretilir ve ezberlemek ile öğrenmek aynı manada kabul edilirdi.[389] Bunun için maârif tarihinde Tanzimat mektepleri dönemi, medrese usûlünün kısmen devam ettiği ve muallimin dersini talebelere kapalı kitaptan takrîr ettiği bir safha olarak nitelendirilmişti.

Mekteplerde yine medrese usûlüyle tedrîs edilen ulûm-ı dîniye, Arapça ve Farsça derslerine en fazla önem verilirdi.[390] Buna bağlı olarak, ulûm-ı dîniye derslerinde medreseden yetişen ulemânın yazdığı eserler okutulurdu. Mesela Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı İmam-zâde Esad Efendi'nin yazdığı iman ve ibadet konularını tafsilatlı bir şekilde anlatan *Dürr-i Yektâ* adlı eser, kız ve erkek Rüşdiyeleri ile Sultânîler ve İdâdîlerde ders kitabı olarak kullanılmıştı.[391]

Bundan dolayı Tanzimat'ın, medrese dışına çıkamamış olan İslâmî ilimlerin Türkçeleşmesini ve yayılmasını sağladığı

388 Karal, VII, 206.

389 Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s. 508.

390 Ali Haydar, "Tedrîsâtımız Hakkında Bir Târihçe", s. 148.

391 Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, s. 58-59. Burada Tanzimat devri mekteplerindeki ulûm-ı dîniye derslerinde okutulan diğer ders kitapları da incelenmektedir.

bile iddia edilmiştir.[392] Nitekim asırlardır okunan klasik (sûrî) mantık, Idâdî ve Rüşdiyelerin ders programına dahil edilerek mektep tedrîsâtında medresenin tesiri iyice görülmeye başlamıştı. Aynı zamanda bu durum, medresenin mektebe karşı alakasız kalmadığını ve yeni ilimlerin eski tefekkür için zararsız bir hale gelmesine çalıştığını gösteriyordu.[393] Tanzimat döneminde eski mantık anlayışıyla yazılan kitaplar da hem medresede, hem de mekteplerde okutuluyordu.[394]

Mektep ile medrese arasındaki ilişkilerin târihi süreci hakkında değişik bir görüş ileri süren Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)'e göre; önce iki taraf birbirinden habersiz yaşarken yeni tefekkürü temsil eden mektep kuvvetlenince medrese kendini korumaya ve mücadele etmeye mecbur olmuştu. Mektep ile uzlaşma çabaları başarı kazanamayınca da medrese tekrar kendi içine çekilmişti.[395] Bu düşünce, medrese ile mektep arasında bir ikiliğin ve zıtlaşmanın var olduğu esasına dayanmaktadır. Halbuki mekteplerde ders veren muallimlerin çoğu yine medreseden yetişiyordu. Öyleyse mekteplerde medrese menşeinden gelmeyen ve aşırı bir Batılılaşma havası içinde materyalizme kadar varan din karşıtı görüşleri aşılayan muallimler sebebiyle talebeler bir çelişkiye düşürülünce iki taraf arasında bir zıtlaşma meydana geliyordu. Çünkü ne kadar Batılılaşma çabasıyla açılsalar da, Tanzimat devrindeki eğitim kurumlarının sosyal hayattaki konumunu ve kalıcılığını belirleyen en önemli unsurun din olduğu ileri sürülmüştür.[396]

392 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 49.
393 Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, II, 768.
394 Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, s. 17.
395 Ülken, a.g.m., *Tanzimat*, II, 761.
396 Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

Medrese ve mektep yanında özellikle 1856'da çıkarılan Islahat Fermânı'nın verdiği imtiyazlarla sayıları çoğalan azınlık okullarını da düşünerek eğitim sisteminin üçe bölündüğü de sıkça dile getirilmiştir. Mesela Ziya Gökalp, medreselerin kitaplarının sahaflarda, mektebinkilerin Bâb-ı Âlî Caddesi'nde ve azınlıklara âit kitapların Beyoğlu'nda satıldığını söyleyerek eğitim sistemindeki bu üçlü tasnîfi ifade etmiştir. Bu tasnîfe göre, medreseden yetişen sofu, mektepten çıkan Tanzimatçı ve yabancı okulların Levanten tipleri, birbiriyle anlaşamayan üç farklı nesli ortaya çıkarmıştır.[397]

Medrese ve mektep arasındaki ilişkiyi XIX. asırdaki Osmanlı modernleşmesi açısından değerlendirmek de gerekir. Aynı asırda modernleşmeye başlayan Rusya ve Japonya kendi millî kurumlarını yabancı uygulamalarla uyumlu hale getirirken, genellikle dış baskılar sonucunda yenilik yapan Osmanlılar yerli kurumlarını yıkarak toptan bir değişimi öngörmüştü. Bu da tabii olarak geleneğe bağlı kalan halkın tepkisini çekmişti.[398] Yani millî bir kurum olan medreseyi yeni asırla uyumlu bir hale getirmek yerine, Avrupa'nın eksik bir taklidi olan mektepler kurma yoluna gidilmişti. Böyle aceleyle kurulan mektepler de yukarıda zikrettiğimiz gibi medresenin biraz modernleşmiş bir şekli olmaktan öteye geçememişti. Nitekim medresede fiil babları nasıl ezberletiliyorsa mekteplerdeki derslerde de aynı usul devam etmiş ve böylece eski tedrîs anlayışında bir değişiklik olmamıştı. Mekteplere giren yenilik, biraz hesap ve hendese ile târih ve coğrafya bilgilerinden baş-

397 Ziya Gökalp, "Maârif Meselesi", *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, I, 171-172.

398 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 82-83.

ka bir şey değildi.[399]

Diğer yandan, Tanzimat devrinin genel eğitim siyasetine bağlı olarak bazı yerlerdeki medreselerin ihtiyaç sebebiyle mektebe çevrildiği de görülmüştü. Mesela Şevval 1268/Temmuz 1852'de Rodos adasındaki Hayreddin Paşa Medresesi, Evkâf Nezâreti'nin olumlu görüşleri doğrultusunda mektebe çevrilmişti.[400] Aynı şekilde Zilkade 1276/Mayıs 1860'da Şam'daki Emeviyye Câmii civarında bulunan Çakmakiye Medresesi'nin, bölge valiliğinin talebiyle Rüşdiye Mektebi'ne dönüştürülmesi kararlaştırılmıştı.[401] Ancak Şam'daki bu yeni Rüşdiye Mektebi'nin resmî açılışı 14 Safer 1279/11 Ağustos 1862'de yapılabilmişti.[402]

Sultan II. Abdülhamid devrinde de kendi gelirleriyle ayakta duramayan medreselerin yeni usûllerle eğitim veren okullara dönüştürülmesine devam edilmişti.[403] Böylelikle âtıl durumda bulunan medrese binalarının mektep şeklinde kullanılabildiği ortaya çıkmaktadır.

II. Medrese Tahsilinin Mektep Karşısındaki Üstün Yönleri

Bilinen kanaatin aksine yeni kurulan mektepler karşısında medrese tahsilinin üstün olduğu yönler, eğittikleri nesillerin mukayesesiyle zaman içinde anlaşılmıştı. Yeni açılan bü-

399 Sâtı Bey, "Tanzimatçılık Meselesi", *Ictihad*, nr. 65 (9 Mayıs 1329), s. 1409. Mektepler ile medreselerin ders programını karşılaştırmak için, Sultan II. Abdülhamid zamanındaki Rüşdiye, İdâdî, Sultânî ve Sultan Abdülaziz devrindeki Dârü'l-Fünûn'un müfredatı ekler kısmındaki tablolarda gösterilmiştir.

400 BOA, A. MKT. MVL., 54/56.

401 BOA, A. MKT. UM., 408/72.

402 Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 61.

403 Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DIA*, I, 221.

tün mektepler sistemsiz ve plansız bir şekilde kurulduğundan dolayı memleketin ihtiyacını karşılayacak bir mahiyete sahip değildi.[404] Mektepler kendilerinden bekleneni veremedikleri için medreseye olan üstünlüğünü gösteremiyordu. Çünkü mektep hocalarının çoğu medrese mezunu veya mensubu kişilerdi. Bu sebeple Tanzimat devrinde maârifin istenilen şekilde gelişmemesini, medreselerin kapatılmamasına bağlamak yanlıştı.[405] Hatta Ali Suâvî, mektebi ve medreseyi farklılaştırmak yerine, programlarda yapılacak yeni düzenlemelerle bu iki müesseseyi aynı idare altına almanın daha gerçekçi olacağını savunmuştu.[406]

Medrese tahsilinin mektep karşısındaki üstün yönlerini kendi bakış açısıyla dile getiren Muallim Cevdet, medreseyi savunma gayesiyle yazdığı "Hayâtî İhtiyaçlar Karşısında Medrese ve Mektep" adlı makalesinde, medreselerin hayatın ihtiyaçlarına uymadığı ve millî şuuru yok ettiği şeklindeki yanlış hükümlerin dört sınıftan geldiğini söyler. Bunlar dinsizler, ifrata sapan dindarlar, halis medreseliler ve mekteplilerdir. Bu yanlış hükümlerin aksine Türkçe'yi tekkelerle el ele vererek koruyan ve bütün İslâmî ilimleri halkın anlayacağı bir dille

404 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 176.

405 Turhan, *a.g.e.*, s. 181.

406 Doğan, *Münif Paşa ve Ali Suâvi*, s. 386. Medrese ile mektebin birleşmesi hususu, 1914'deki ıslahat hareketinden önce bir ilmiye mensubu tarafından şöyle ifade edilmişti: *"Benim fikrimce medreseler ıslah edilmemeli, mekteplerle mezcedilmeli. Yani mektep neyse medrese de o, veya medrese neyse mektep de o olmalı. Aynı program, aynı nizam tatbik edilmeli. Çünkü umum beşeriyet için refâh-ı hayatı, saâdet-i mutasavvereyi tekeffül edecek yegâne bilgi, ilm-i küllîdir. Bundan istifade ve istifâza ise sa'y ve sebâta mütevakkıftır. Bu sa'y ve sebâtın mahall-i cereyanı birtakım müesseselerdir ki biz onlara mektep, medrese, dârü'l-fünûn gibi isimler veriyoruz."* (Mehmed Şükrî, "Medrese, Mektep Birleşmeli", *Sebîlürreşâd*, XI/285 (30 Rebîü'l-evvel 1332/26 Şubat 1914), s. 400).

yazan yine medrese câmiasıdır. Ayrıca devlet dâirelerinde Türk dilini kullananlar ekseriyetle medreseden yetişen kâtiplerdir.[407] Bu husus doğru olmakla beraber, Muallim Cevdet'in görüşlerinin medreseleri aşırı tenkit edenlere karşı bir müdafaa temeline dayandığı da unutulmamalıdır.

Hayatın zorluklarına katlanma ve kendi işini görme bakımından da medreseliler mekteplilerden üstündür. Çünkü bir medrese talebesi yemeğini pişirir, odasını ısıtır, elbiselerini yıkar ve en uzak şehirlerden sırf tahsil için İstanbul'a gelmekten kaçınmaz. Halbuki mektep talebesi belli bir mekân içinde kapalı kalır ve medrese talebesinin cer mevsiminde yaptığı gibi dağ-tepe dolaşamaz. Zaten Garp Pedagojisi de talebenin hademeye gerek kalmadan bütün ihtiyaçlarını karşılamasını öngörür.[408]

Genellikle taşradan İstanbul'a gelen talebe, hemşehrisinin veya bir müderrisin tavsiye ettiği herhangi bir medresedeki hücre sahibinin yanına "çömez" olarak girerdi. Hücrenin sahibi olan "oda hocası" bu yeni talebeyi muktedir bir dersiâmın dersine götürür ve okunan dersi beraberce müzâkere ederlerdi. Artık talebe kendi işleri yetmezmiş gibi oda hocasının da yemeğini pişirir, mangalını yakar, çamaşırlarını yıkar ve sabah-akşam gelen misafirlere semaverde çay yapardı.[409] Böyle yetişen bir medrese talebesinin, her işini hademeye yaptıran bir mektepliye göre, hayatın zorluklarına karşı daha iyi hazırlandığı açıktır.

Cevdet Paşa da medrese hayatı esnasında bir defa mem-

407 Bk. Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, haz. Erdoğan Erüz, İstanbul 1978, s. 23-31. Aynı makale Osman Ergin'in *Muallim Cevdet* adlı mufassal eserinde de neşredilmiştir (İstanbul 1937, s. 215-228).

408 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 32.

409 Hatib-zâde Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebîlürreşâd*, X/240 (11 Cemâziye'l-evvel 1331/18 Nisan 1913), s. 95-96.

leketi olan Lofça'dan posta gelmediği için, yemeğini pişiren talebeye parasını verememişti. Bundan dolayı ne yapacağını düşünürken, babasının dostu olan Lofçalı bir zât tarafından altı lira verilmişti. Üç gün sonra postayla birikmiş parası gelince de kazanlarla etli pilav ve helva yaptırarak medrese talebesine ziyafet vermişti. Bu olayı hiç unutamayan Cevdet Paşa, senede bir mutlaka Ramazan'da Fâtih Câmii'ne giderek fakir bir talebeye altı lira vermeyi âdet edinmişti.[410]

Mektepler programdaki bütün derslerin görülmesini esas alırken, medresede ders ve hoca seçimi serbest bir şekilde talebeye bırakılmıştır. Şu halde kendi seçimiyle bir hocanın dersine devam eden medrese talebesi, sevmediği dersi de sabahtan akşama kadar dinlemek zorunda olan mektepliden daha rahat bir konumdadır. Hocası derse gelmediği için sevinenler medreseliler değil mekteplilerdir.[411] Ancak medreselerdeki bu serbestliğin, müderris ve talebeleri aşırı bir rehâvete sürüklediği de görülmüştür.

Yine Garp Pedagojisi'nin istediği, talebeyi bir sanat ve mesleğe alıştırma amacı, her gün akşama kadar ders gören mekteplerle mümkün olamayacaktı. Halbuki ilmine güvenerek ücra bir köye gidip hükümetten maaş almadan halkı aydınlatan pek çok medreseliye rastlamak mümkündü. Çünkü medresede genellikle öğleye kadar ders yapılır, haftada iki gün tatil olur ve isteyen talebe, tahsili yanında bakkallık, terzilik ve demircilik gibi mesleklerde çalışabilirdi. Aynen medreselerdeki gibi Avrupa üniversitelerinde de talebeler günün yarısında ders görürken, diğer yarısında bir işte çalışırlardı.[412] Bununla beraber, medrese talebesinin başka bir işle meşgul ol-

410 Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 39-40.

411 Muallim Cevdet, "Hayati İhtiyaçlar Karşısında Medrese ve Mektep", s. 33.

masının, okuduğu derslere kendini verememesine yol açtığı da düşünülebilir.

Medresede dersler en zarûrî konulara ayrılarak talebeye hazırlanması için bol vakit bırakılmıştı. Ancak mekteplerde haftada 30 saat ve 10 çeşit dersle talebe gereksiz bir bilgi yükünün altında eziliyordu. Aynı durumun bugünkü okullarda da geçerli olması dikkat çekmektedir. Ayrıca mektep tedrîsâtında görülen dersler arasında bir âhenk ve irtibata rastlanmazken, medresede birbirine bağlı hususlar görülür. Medrese dersleri kolaydan zora doğru tedrîcî bir usûl izlerken, mekteplerde bir gayr-i tabiilik, ifrat ve israf vardır. Böylece Muallim Cevdet, akl-ı selim ve tecrübe mahsulü olarak nitelendirdiği medreselerin programını, Avrupa'nın eğitim anlayışına daha uygun bulduğunu iddia etmiştir.[413] Medreseleri savunmak için hissî bir şekilde söylenen bu söz, elbette tartışmaya açıktır. Çünkü medreselerin programı yeterli görülseydi XX. asır başlarındaki ıslahat hareketlerinin yapılmasına ihtiyaç kalmazdı.

Medrese derslerinde hiçbir müderris diğer dersin kıymetini düşürecek bir söz söylemezdi. Yani medreselerde terbiyede vahdet esası hakimdi. Fakat mekteplerde bir yandan din dersleri görülürken, tabiiyyat dersinde talebelere inançsızlığı aşılayan fikirler anlatılabilmişti. Medrese talebeleri rühen mesud ve hayatın şiddetlerine mukavemet kazandıran bir imanla yetişirken, mekteplilerden bazıları daha önce zikrettiğimiz Ziya Gökalp örneğinde olduğu gibi bir ikiliğe düşebilirdi. Neticede Muallim Cevdet, oldukça iddialı bir görüş ileri sürerek, medreselerin bütün terbiyevî ve insânî esaslarda mekteplere

412 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 34-35.
413 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 36-38.

üstün olduğunu kabul etmiştir.[414] Ancak müellifin bu makâleyi medreseleri savunma amacıyla yazdığı dikkate alınırsa, bu görüşün biraz mübalağalı olduğu açıktır. Medreseler mükemmel bir durumda olmadığı içindir ki, devlet tarafından yeni mektepler kurma ihtiyacı hissedilmiştir.

Halka yakınlık açısından da medreselilerin mekteplilerden çok ileri olduğu bilinen bir gerçektir. Çünkü medrese talebeleri her sene üç aylar başlamadan önce İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif köyleri ile Kafkasya'ya kadar yayılarak halkı bilgilendirirlerdi. Onlarla irtibat kurmak için de konuştukları lehçeleriyle beraber örf ve adetlerini öğrenirlerdi.[415] Bu yönden, medrese talebeleri halk ile daha fazla temasta bulundukları için mekteplilere göre daha rahat bir konumda bulunuyorlardı. Bugün de imam-hatip ve ilahiyat mezunlarının en ücra köylerde bile görev yapabilmesi, eski geleneğin yaşatıldığını göstermektedir.

Devlet hizmeti için gerekli olan memurları yetiştirme hususunda da medreselerin mekteplerden geride kalmadığı bilinmelidir. Zira medreseler devletten gerekli desteği görmedikleri halde, en azından dînî ilimlerde bizi dışarıya muhtaç bırakmayacak âlimler yetiştirmişlerdi.[416] Meşîhat teşkilâtına memur, vilâyetlere kadı, köy ve kasabalara varıncaya kadar bütün mekteplere muallim yetiştiren yine medreselerdi.[417]

Bu hususu en iyi anlayanlardan biri olan Nâmık Kemal

414 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 38-40.

415 Muallim Cevdet, "Halk Karşısında Medrese ve Mektep", s. 46.

416 "Medreseler Neydi, Ne Oldu?", *Sebîlürreşâd*, XXIV/603 (2 Zilkade 1342/5 Haziran 1924), s. 77. (Mecmua idaresi tarafından yazılan bu makalenin, medreselerin kapatılmasından sonra yayımlandığı dikkate alınmalıdır.)

417 Bedreddin, "Softalar ve Medreseler", *el-Medâris*, sy. 4 (29 Cemâziye'l-âhir 1331/5 Haziran 1913), s. 55.

(1840-1888), tahsili düzenli olmadığı ve rağbet edilmediği halde medresenin en çok devletin işine yarayan adam yetiştirdiğini itiraf etmişti. Müderrislerin mevcut devlet memurlarıyla karşılaştırıldığında en bilgili şahıslar olduğunu da şu sözlerle ifade etmişti:

"Bizim lisanımıza virdolmuş; hocalar mutaassıp, hocalar Arabî ile ifnâ-yı ömr eder, yine bir şey anlamaz, hocaların okuduğu şeyde dünyaya yarar ne var? der dururuz. Pek güzel, biz ne biliriz? Bizim bildiğimiz şeylerden dünyaya yarar ne var? Hocaların elinde bugün fıkıh var ki Bâb-ı Âlîce malumat sayılan dört buçuk Fransızca sohbet ve o mübarek kitabet, yanında zerre bile değildir. Vükelâmızın en malumatlısına müracaat olunsun; mesela usûl-i meşveret gibi devletin esbâb-ı hayatiyesinden ma'dûd olan bir mesele hakkında en ednâ bir müderris kadar beyan-ı rey edemez. Çünkü biri karîhadan söyleyecek, öteki sözünü kaideye tatbik edecek."[418]

Görülüyor ki, XIX. asırda devrin aydınları ne kadar medreseleri eleştirseler de, mevcut mektepler yanında bu kadîm müessesenin yine de iyi bir tahsil verdiğini açıkça söylemekten kaçınmamışlardı. Bunun için, medrese tahsilinde sıkı çalışmaya alışmış bir talebenin, mektebe geçtiğinde çoğunlukla sınıfının birincisi olduğu görülmüştü.[419]

Medrese tahsilinin en büyük faydası, her konuda hemen tasdik veya inkâra sapmak yerine kitaplardan araştırmaya teşvik etmesiydi. Böylece medrese mezunu bir kişi, sıkı çalıştığı

418 Bk. "Memurlara Dâir", *Hürriyet*, nr. 19 (17 Receb 1285/2 Kasım 1868)'den naklen İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, II, 808.

419 Bk. "Islâh-ı Medâris", *Sırât-ı Müstakîm*, V/122 (4 Muharrem 1329/5 Ocak 1911), s. 303.

zaman her ilimde meleke sahibi olabilirdi.[420] Nitekim Cumhuriyet dönemi târihçilerinden Mükrimin Halil Yinanç (1898-1961), Tanzimat'tan Meşrûtiyet'e kadarki târihçiliği incelerken, Cevdet Paşa ve Mehmed Zihni Efendi gibi medreseden yetişen zevâtın bilgi ve zihniyetleri eski olsa da sistemli ve esaslı bir tahsil gördüklerini zikreder. Ayrıca bunlar eser telifini bildikleri, kaynakları kullanabildikleri ve eski Şark dillerine vâkıf oldukları için anlatıma dayalı bir târihçilik yapabildikleri halde, yeni mekteplerden yetişenlerin tahsillerinin zayıflığı yüzünden bu özelliklere sahip olmadıklarını nazara verir.[421]

Ahmet Hamdi Tanpınar da, Cevdet Paşa'nın devrin en mütekâmil tahsili olan medreseden geldiği için, Skolastiğin en iyi tarafı sayılan ve işe kelimenin manasını öğrenmekle başlayan sabırlı bir çalışma ile yetiştiğini belirtmişti.[422] Bu yönden, medrese tahsilinin en çok tenkit edilen yönü olan Skolastik anlayış bile talebeyi sıkı çalışmaya sevk ettiğinden dolayı faydalı görülmüştü. Bu sıkı çalışmanın bir neticesini bizzat müşahede eden Halit Ziya Uşaklıgil, İzmir'de karşılaştığı medrese talebesi Fevzi Efendi'nin, bir demiryolu memurundan öğrendiği Fransızca'yı çok güzel bir şekilde konuşmasına hayran kalmıştı.[423]

II. Meşrûtiyet devrinde Aydın mebusluğu yapan Ubeydullah Efendi (1858-1937), 1908'den 25 sene önce yüksek okullara girenlerin yüzde sekseninin medrese çıkışlı olduğu-

420 Ali Suâvi, "Osmâniyânın Ulûma Hizmeti", *Ulûm*, nr. 2 (1 Rebîü'l-âhir 1286/11 Temmuz 1869), s. 1-17.

421 Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrûtiyete Kadar Bizde Târihçilik", *Tanzimat*, II, 593. Yahya Kemal de, 19. asırda en ziyade Avrupa ilmine uygun ve fikirlerini belgelere dayandıran târihçimizin, medreseden yetişen Cevdet Paşa olduğunu zikreder (Bk. *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1975, s. 114).

422 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 166.

423 Bk. *Kırk Yıl*, s. 141.

nu, münevverlerin de yüzde altmış-yetmişlik bir kısmının medreseden yetiştiğini ifade etmişti.[424]

Son Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi ise, Hâşim Nâhid Bey ve Kazanlı Musa Cârullah (1875-1949)'ın medreseler hakkındaki ağır tenkitlerine cevap verirken, Anadolu'nun saf ve fakir Türk çocuklarının okuduğu bu müesseselerde, yarım asırdır hükümetlerin ihmaline rağmen "hüdâ-yı nâbit" bir şekilde kendini yetiştiren isimlerin çıktığını zikretmişti. Bu durumu da kendince ilmiye mesleğinin kudsiyetindeki mucizevî feyze bağlamıştı.[425] Şeyhülislâmlık yapan bir zât olarak Mustafa Sabri Efendi'nin medreseleri savunması tabii karşılanmalıdır.

Meseleye ayrı açıdan bakan Mehmed Âkif de, çaresiz ve sahipsiz kalan medreselerin hiç olmazsa halkın din hizmetlerini karşılayan imam, hatib, vâiz ve kadı yetiştirdiğini, ama bir sürü yeni mektebin fen ve teknik konularında bizi Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtaramadığını şiirlerinde ifade etmişti.[426]

Medreseler, devlet tarafından gerekli desteği görmediği halde, her türlü masraf harcanarak yapılan mekteplerin verdiği eğitimi bazı yönlerden geçebilmişti. Çünkü bu müessese, asırlara dayanan bir târihî geçmişe sahipken, yeni mektepler Avrupa'ya hemen ayak uydurma telaşıyla aceleci bir şekilde açılmışlardı. Böyle olunca da mektepler, kendilerinden bekle-

424 Bk. Ubeydullah Efendi, "Medreselerimizin Islâhı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 19 (29 Cemâziye'l-evvel 1327/18 Nisan 1909), s. 1. Bu zât hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jöntürk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul 1989.

425 Şeyhülislâm Mustafa Sabri, *Dînî Müceddidler*, İstanbul 1969, s. 230.

426 Bk. *Safahât*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991, s. 372-373. Aynı hususa temas eden Mehmed Şemseddin de, medresenin gayesinin dînî terbiye ile yetişmiş ve yüksek ahlak sahibi mütefekkir rehberler yetiştirmek olduğunu söylemişti (Bk. "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, nr. 7042 (21 Zilkade 1334/19 Eylül 1916).

nilen amaçları yerine getirememişlerdi. Halkın samîmî bir şekilde bağlı olduğu ve kendine daha yakın gördüğü medreselere karşısında mektepler, ilmî ve fikrî açıdan üstünlüklerini kabul ettirememişlerdi. Belki de mektepler üzerinde medresenin tesiri hâlâ devam ettiği için tam manasıyla yeni bir eğitim kurumu olamamışlardı. Medrese derslerine benzer konuları yine "müderris" veya "dersiâm" sıfatını taşıyan hocalardan gören bir mektep talebesi, elbette eski gelenekten kopmayan bir zihin yapısına sahip olacaktı.

SONUÇ

Osmanlı Târihi araştırmalarında en fazla ihmal edilen ve hakkında yanlış bilgiler ileri sürülen konulardan biri medreselerdir. Devletin son zamanlarına kadar ilim ve kültür hayatına hizmet veren bu müesseseler, XIX. asırda Batılı tarzda eğitim sunmaya çalışan mektepler ile devamlı olarak çatışan bir konumda gösterilmeye çalışılmıştır. Halbuki yeni kurulan mekteplerin ders programı ve öğretim kadrosunda yine medresenin tesiri görülmüştür. Medreselerde asırlardır okunan Arap dili ve grameri, yeni metodlarla takviye edilerek mekteplerin temel dersleri arasına girmiştir. Bunun yanında talebenin dînî bilgilerini sağlamlaştırma amacıyla konulan ulûm-ı dîniye, akâid ve kelâm dersleri, medresede okunandan daha basit ve düzenli bir şekilde mekteplere girmiştir. Medrese tahsiliyle benzerlik gösteren bu Arapça ve din dersleri, tabii olarak devrin meşhur müderris ve dersiâmlarına emanet edilmiştir. Böylelikle medrese ve mektep câmiası arasında bu hocalar vasıtasıyla bir irtibat sağlandığı söylenebilir.

XIX. asırda medreselerin devlet tarafından ihmal edildiği ve ıslahına çalışılmadığı konusu da sıklıkla dile getirilmiştir. Ancak medrese tamiri ve inşâsı için bizzat pâdişâhların irâde çıkarmaları, en azından bu müesseselerin maddî yönden harab olmaları karşısında sessiz kalınmadığını göstermekte-

dir. Ayrıca Evkâf Nezâreti'nin bu devirde medreselerin mâlî yönetiminden sorumlu olduğu unutulmamalıdır. Her ne kadar medreseler, zengin gelir kaynaklarını eskisi gibi rahat kullanamasa da, Evkâf Nezâreti gibi merkezî bir otorite tarafından kontrol edilmeleri faydalı olmuştur.

Geçmiş asırlarda olduğu gibi medreseler yine Şeyhülislâmlığa bağlıdır. Tanzimat devrinde genişleyen kadrosuyla bir bakanlık teşkilâtı mahiyetini kazanan Şeyhülislâmlık içinde Ders Vekâleti'ne bağlı olan "Meclis-i Mesâlih-i Talebe" adlı bir alt kurul da ortaya çıkmıştır. Müderris tayin ve azillerinde Şeyhülislâm'ın arzından sonra hatt-ı hümâyûn veya irâde ile resmî işlemin tamamlanması uygulaması devam etmiştir. Günümüzde İstanbul Müftülüğü içinde bulunan Meşîhat Arşivi'nin daha iyi bir şekilde araştırmacılara açılmasıyla, medreseler hakkındaki yeni belgeler ortaya çıkmış olacaktır.

Medreselerin bu asırda en belirgin özelliği, ağırlıklı şekilde dînî ilimlere yönelmenin bir sonucu olarak, özellikle İstanbul'daki derslerin câmilerde yapılmasıdır. Böylelikle İslâm Târihinde ilk eğitim faaliyetlerinin başladığı mekân olan câmilerde, eskiden beri süregeldiği gibi XIX. asırda da medrese dersleri yapılmıştır. Buna bağlı olarak medrese binalarını talebeler çoğunlukla dersleri müzâkere etmek ve ikamet için kullanmaya başlamışlardır. Müderrisler, genellikle câmide ders verdikleri için ekseriyetle "dersiâm" unvanıyla anılmışlardır.

Müderrislerin aslî vazifeleri dışında, başta Meşîhat teşkilâtı olmak üzere devletin bütün nezâretlerinde ve Tanzimat devrinde sayıları artan meclislerde memurluk yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Böylece medreselerin yetiştirdiği neslin eski devirlerden daha fazla devlet hizmetinde istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Öyleyse XIX. asırda yapılan ıslahatlar sonucun-

da ulemânın devlet idaresindeki gücünün azaldığı düşüncesinin gerçeğe uymadığı söylenebilir. Çünkü özellikle Maârif, Evkâf ve Adliye nezâretlerinde yine medreseden yetişen ulemâya ihtiyaç duyulmuştur.

Ayrıca medrese ulemâsı, bilinenin aksine ıslahat hareketleri karşısında engel oluşturmadığı gibi aksine destek olmuştur. Hürriyet ve Meşrûtiyet fikirlerini en iyi benimseyen medreseliler, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Jöntürk hareketlerine de katılmaktan çekinmemişlerdir. Medrese talebelerinin Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde iki defa ayaklanması da, ulemânın muhalefet gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı medreselerinin gerilemesi hakkındaki görüşlerin de yeniden tartışılması gerekir. Çünkü XIX. asırda medresede okunan dersler Fâtih ve Kânûnî devirlerinde temelleri atılan medrese sistemi üzerine devam etmiştir. Yani medreselerdeki gerileme, klasik sistemi muhafaza ederek yeniliklere kapalı olmaktan kaynaklanmıştır. Medreselerde okunmadığı söylenen aklî ilimler için mektepler açıldığından, medreseler ilahiyat tahsili yapılan yerler olarak görülmüştür. Bunun yanında, XIX. asırdaki medrese ulemâsı arasında az da olsa matematik, fizik ve astronomi gibi ilimlerle uğraşan isimler çıkabilmiştir.

Ayrıca bilinenin aksine XIX. asırda medreselerde tefsir ve hadis tedrîsinin terk edilmediği verilen misallerle açıklığa kavuşmuştur. En azından saraydaki huzur derslerinin devam etmesi için, tefsir ilmini okutan ulemâya ihtiyaç duyulmuştur. Medreselerde görülen Arap dili ve gramerine âit derslerin, Kur'ân-ı Kerîm'i anlayarak tefsirini yapabilme amacıyla okutulduğu da unutulmamalıdır. Bunun için, metin anlama ve yo-

rumlama esasına dayalı olarak okutulan medreselerdeki Arapça derslerini, pratik konuşma ve yazmayı kazandıramadığı için tenkit etmek doğru değildir. Bugünkü ilahiyat fakültelerinde bile, sahip olunan geniş imkanlara rağmen, talebenin pratik bir şekilde Arapça konuşması sağlanamamaktadır.

Medreselerin ıslahı konusunda XIX. asırda resmî bir teşebbüse rastlanmasa da, devrin devlet ricâli ve ulemâsı tarafından çeşitli teklifler ortaya atılmıştır. Tunuslu Hayreddin Paşa'dan Ali Suâvi'ye, Hoca-zâde Muhyiddin Efendi'den Muhammed Abduh'a kadar, medreselerin hangi yönlerden düzeltilmesi gerektiği hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Buna dayanarak, bu asırdaki Osmanlı aydınlarının medreselerin meselelerine karşı duyarsız kalmadığı söylenebilir.

Yeni kurulan mektepler karşısında medrese tahsilinin üstün olduğu bazı yönler de yine devrin aydınları tarafından dile getirilmiştir. Özellikle hayatın zorluklarına alışma ve kendi işini yapabilme açısından, medrese talebelerinin mekteplilerden daha deneyimli ve tecrübeli olduğu üzerinde durulmuştur. Medrese tahsilini gören kişilerin genellikle sıkı çalışma ve bir konuyu ayrıntılarıyla öğrenme özelliklerini kazandıkları kabul edilmiştir. Ayrıca "cerre çıkma" uygulaması sayesinde medrese talebeleri, hem maddî ihtiyaçlarını karşılamışlar, hem de halkı dînî yönden bilgilendirmek gibi önemli bir vazifeyi üstlenmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Cevdet Tasnîfi-Adliye, nr. 3083, 5163; Evkâf, nr. 6432; Maârif, nr. 168, 236, 238, 392, 2407, 2536, 2696, 2970, 3867, 3882, 4536, 6177, 7125, 7586, 7931, 8197.

2. Hatt-ı Hümâyûn Tasnîfi, nr. 16569, 18736.

3. Hâriciye Mektûbî Kalemi, 61/33, 65/43.

4. İrâde Tasnîfi-Dâhiliye, nr. 349, 3756, 4544, 5484, 10727, 13919, 14964, 17944, 24230, 29092, 29565, 31404, 34894, 40607, 44167, 45524, 47075, 50833, 68163, 76610, 85041; İlmiye, nr. 38; Meclis-i Mahsûs, nr. 275; Meclis-i Vâlâ, nr. 1252, 2055, 11821, 23739; Meşîhat, nr. 523; Şûrâ-yı Devlet, nr. 3057.

5. Sadâret Mektûbî Kalemi-Meclis-i Vâlâ, 54/56, 75/97, 90/29; Nezâret ve Devâir, 165/88; Umûmî Vilâyetler Tahrîrâtı, 340/84, 382/85, 408/72.

6. Yıldız Tasnîfi-Mütenevvî Ma'rûzât, nr. 71/82, 104/175, 181/53; Perakende Arzuhal ve Jurnal, nr. 2/6, 22/138; Perakende Umûmî Vilâyetler Tahrîrâtı, nr. 28/68; Sadâret Resmî Ma'rûzât, nr. 70/25.

B. İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi

Meclis-i Mesâlih-i Talebe Karar Defterleri, nr. 1.

II. Târih ve Biyografiler

AHMED CEVDET PAŞA, *Târih*, I-XII, İstanbul 1309.

———, *Tezâkir*, I-IV, nşr. Cavit Baysun, Ankara 1986.

———; *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Târih*, I-VIII, İstanbul 1290-1328; IX-XIV, haz. Münir Aktepe, Ankara 1988-1993.

ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I-V, İstanbul 1980-81.

ALİ RIZA-MEHMED GÂLİB, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, haz. Fahri Çetin Derin, I-II, İstanbul 1978.

BASİRETÇİ ALİ EFENDİ, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997.

BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, I-IV, İstanbul 1972.

EBÜZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Târihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973.

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Târihi*, I-V, İstanbul 1977.

———, *Abdülaziz Mecdî Tolun: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1942.

ERK, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul 1958.

FATMA ÂLİYE, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul 1994.

FINDIKLILI İSMET EFENDİ, *Tekmiletü'ş-Şakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

HAYREDDİN, *Vesâik-i Târihiye ve Siyâsiye*, I-II, İstanbul 1326.

IORGA, Nicolas, *Osmanlı Târihi*, trc. Bekir Sıtkı Baykal, V, Ankara 1948.

İNAL, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955.

———, *Son Sadrazamlar*, 14 Cüz, İstanbul 1964

———, *Son Şairler*, I-IV, İstanbul 1988.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VIII, Ankara 1988.

KÖKSAL, M. Âsım, *İslâm Tarihi: Medîne Devri*, I-XI, İstanbul 1981.

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, *Mir'ât-ı Hakîkat*, haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983.

MAHMUD CEVAD, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve Icrââtı*, haz. Mustafa Ergün-Tayyip Duman-Sabahattin Arıbaş-H. Hüseyin Dilaver, Ankara 2002.

MECDÎ MEHMED, *Hadâiku'ş-Şakâik*, İstanbul 1269.

MEHMED ALİ AYNÎ, *Dârü'l-Fünûn Târihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul 1995.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî*, I-IV, İstanbul 1308-1315.

SAHHAFLAR ŞEYHİ-ZÂDE Esad Efendi, *Târih*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000.

TAYYAR-ZÂDE Ahmed 'Atâ, *Târih-i 'Atâ*, I-V, İstanbul 1293.

III. Hâtırât Kitapları

AHMED MUHTAR, *İntâh-ı Hak*, İstanbul 1930.

AHMED RÂSİM, *Matbuat Hâtıralarından Muharrir, Şâir; Edib*, haz. Kazım Yetiş, İstanbul 1980.

ALİ SAİD, *Saray Hatıraları*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1994.

BEREKET-ZÂDE İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, haz. Mümtaz Habip Güven, İstanbul 1997.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul 1986.

BOZDAĞ, İsmet, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1992.

MEHMED MEMDUH PAŞA, *Mir'ât-ı Şuûnât*, haz. Hayati Develi, İstanbul 1990.

SAID PAŞA, *Hâtırât*, I-III, İstanbul 1328.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1987.

WHITE, Charles, *Three Years in Constantinople*, I-II, London 1846.

IV. Muhtelif Kaynaklar

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Târih Musâhabeleri*, haz. Enver Koray, Ankara 1985.

ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan, İstanbul 1995.

AHMED REFİK, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 2000.

BABAN-ZÂDE İsmail Hakkı, *Hukûk-ı İdâre*, İstanbul 1328.

ENGELHART, Edward, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1327.

ERSOY, Mehmed Âkif, *Safahât*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991.

GÖVSA, İbrahim Alaeddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1951.

KÂTİP ÇELEBİ, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993.

MEHMED ŞEMʻÎ EFENDİ, *İlâveli Esmârü't-Tevârîh*, İstanbul 1295.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye, İstanbul 1297.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.

ŞEMSEDDİN SÂMİ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I-VI, İstanbul 1306-1316.

UBICINI, *Türkiye 1850*, trc. Cemal Karaağaçlı, I-II, İstanbul ts.

———, *1855'de Türkiye*, trc. Ayda Düz, I-II, İstanbul 1977.

US, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridleri*, I-II, İstanbul 1954.

ÜNVER, Süheyl, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

V. Araştırmalar

ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.

ADIVAR, Halide Edip, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1955.

AHMED NAİM, "İlm-i Tevhîdin Tarifi, Sûret-i Tedvîni, Gâyeti", *Sırat-ı Müstakîm*, I/3 (14 Şaban 1326/11 Eylül 1908), s. 37-38.

AKGÜNDÜZ, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.

AKYÜZ, Yahya, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s. 501-513.

ALİ HAYDAR, "Tedrîsâtımız Hakkında Bir Târihçe", *Muallimler Mecmuası*, I/8 (30 Nisan 1923), s. 140-150.

ALİ SUÂVİ, "Osmâniyânın Ulûma Hizmeti", *Ulûm*, nr. 2 (1 Rebîü'l-âhir 1286/11 Temmuz 1869), s. 1-17.

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

———, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 9-145.

BANGUOĞLU, Tahsin, *Dil Bahisleri*, İstanbul 1987.

BAYSUN, Cavid, "Osmanlı Devri Medreseleri" ("Mescid" maddesi içinde), *IA*, VIII, 71-77.

BEDREDDİN, "Softalar ve Medreseler", *el-Medâris*, sy. 4 (29 Cemâziye'l-âhir 1331/5 Haziran 1913).

BEYATLI, Yahya Kemal, *Edebiyata Dâir*, İstanbul 1984.

———, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1975.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

BİLGEGİL, Kaya, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara 1976.

BİRAND, Kamuran, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ankara 1955.

BULUT, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Dinî Teşkilâtlanma ve Yaygın Din Eğitimi", *Diyanet Dergisi*, XXX/2 (1999), s. 101-116.

BUTRUS Abu Manneh, "Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları", çev. Şaban Bıyıklı, *Dergâh*, VII/73 (Mart 1996), s. 16-19.

CHAMBERS, Richard, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim Cevdet Paşa", *IJMS*, sy. 4 (1973), s. 440-464.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni*, sy. 10 (Şubat 1985), s. 59-75.

ÇETİN, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988.

———, Medreselerin Islâhına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arîzası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 95(Kasım 1994), s. 16-18.

DEMİRALP, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2002.

DOĞAN, İsmail, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul 1991.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkif Ersoy*, Ankara 1988.

———, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar*, I, İstanbul 1989.

ER, Hamit, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti*, İstanbul 1992.

EREN, A. Cevad, "Tanzimat", *İA*, XI, 709-765.

ERGİN, Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939.

FAZLIOĞLU, Şükran, "*Manzûme fî Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, *VI* (2003), s. 97-110.

GÖKALP, Ziya, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, haz. Rıza Kardaş, İstanbul 1997.

GÖKBİLGİN, Tayyip, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, XXXI/121 (1967), s. 93-111.

HASLIP, Joan, *Bilinmeyen Sultan II. Abdülhamid*, çev. Nejlet Öztürk, İstanbul 2001.

HATİB-ZÂDE Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebîlürreşâd*, X/240 (11 Cemâziye'l-evvel 1331/18 Nisan 1913), s. 95-96.

———, "Mesâlik-i İlmiyye", *Sebîlürreşâd*, X/243 (2 Cemâziye'l-âhir 1331/9 Mayıs 1913), s. 144-146.

HAZER, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 274-293.

HIZLI, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

HİZMETLİ, Sabri, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996.

HUYUGÜZEL, Ömer Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları*, Ankara 2000.

"İslâh-ı Medâris", *Sırât-ı Müstakîm*, V/122 (4 Muharrem 1329/5 Ocak 1911), s. 303.

"İcâzetnâme Cemiyeti", *Sebîlürreşâd*, XII/297 (25 Cemâziye'l-âhir 1332/20 Mayıs 1914), s. 207-208.

IHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sy. 29-30 (1985), s. 79-102.

———, "Dârü'l-Fünûn Târihçesine Giriş", *Belleten*, LIV/218 (1990), s. 699-738.

———, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Târihi*, İstanbul 1999, I, 223-361.

———, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Târihi*, II, 363-444.

———, "Osmanlı Bilimi"; *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2003, s. 23-43.

———, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?", *Osmanlılar ve Bilim*, s. 45-97.

İLGÜREL, Mücteba, "Balıkesir", *DİA*, V, 12-14.

İNAL, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, "Lisân-ı Arabî", *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 81 (1 Şaban 1313/17 Ocak 1896).

———, "Arpalık", *TTEM*, sy. 17 (1926), s. 276-283.

———, "Meşâhir-i Mechûle", *TTEM*, sy. 19 (1928), s. 37-54.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

———, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XVIII/112 (1962), s. 623-690.

İPŞİRLİ, Mehmet-ÇELEBİ, İlyas, "Hasan Fehmi Efendi", *DİA*, XVI, 320-322.

———, "Cer", *DİA*, VII, 388-389.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.

KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Maârif Târihi Hakkında Bir Deneme*, I-II, İstanbul 1930-31.

KARA, İsmail, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I-II, İstanbul 1982.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1988.

———, "Müslüman Memleketlerinde Kültür Değişmeleri", *Yavuz Abadan Armağanı*, Ankara 1969, s. 493-502.

———, "Mahmud II", *İA*, VII, 165-170.

KARLIĞA, Bekir, *Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1995.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, çev. A. Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2002.

KOÇER, Hasan, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1991.

KUNTAY, Midhat Cemal, *Ali Suâvi*, İstanbul 1946.

KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri*, İstanbul 1959.

KUTAY, Cemal, *Târih Ne Zaman İbrettir?*, İstanbul 1980.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 216-224.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 277-392.

LEKESİZ, M. Hulusi, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, XI/49 (1991), s. 20-31.

MARDİN, Ebûl'ulâ, *Huzur Dersleri*, I, İstanbul 1956; II-III (haz. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966.

———, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara 1996.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1997.

"Medreselerin Islâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, IV/79 (28 Safer 1328/9 Mart 1910), s. 5-9.

"Medreseler ne idi, ne oldu?", *Sebîlürreşâd*, XXIV/603 (2 Zilkade 1342/5 Haziran 1924), s. 76-78.

MEHMED FATİN (GÖKMEN), "Tedrîsât ve Medâris", *Beyânü'l-Hak*, I/7 (21 Şevval 1326/16 Kasım 1908), s. 136-137.

———, "Tedrîsât ve Medârisde İmtihanlar", *Beyânü'l-Hak*, I/16 (25 Zilhicce 1326/18 Ocak 1908), s. 357-361.

MEHMED ŞEMSEDDİN (GÜNALTAY), "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, nr. 7042 (21 Zilkade 1334/19 Eylül 1916).

MEHMED ŞÜKRÎ, "Medrese, Mektep Birleşmeli", *Sebîlürreşâd*, XI/285 (30 Rebîülevvel 1332/26 Şubat 1914), s. 399-400.

MEHMEDOĞLU, Yurdagül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, İstanbul 2001.

MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese*, haz. Erdoğan Erüz, İstanbul 1978.

MUSTAFA ÂSIM EFENDİ, "Mevâiz-i İslâmiyye", *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 138 (28 Ramazan 1313/13 Mart 1896).

NÂMIK KEMAL, "Devlet-i Aliyyeye Bâis-i Tenezzül Olan Maârifin Esbâb-ı Tedennîsi", *Hürriyet*, nr. 6 (14 Rebîü'l-âhir 1285/3 Agustos 1868).

ORTAYLI, İlber, "XIX. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilâfeti", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisâdî ve Sosyal Değişim*, Ankara 2000, s. 247-255.

ÖKE, Mim Kemal, *Saraydaki Casus*, İstanbul 1991.

ÖLMEZOĞLU, Âli, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 114-123.

ÖNER, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967.

ÖZERGİN, M. Kemal, "Eski Bir Rüznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, sy. 4-5 (1974), s. 263-290.

ÖZKAYA, R. Yücel, "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü*, Ankara 1992, s. 301-321.

ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.

ÖZYILMAZ, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966.

PEDERSEN, "Mescid", *IA*, VIII, 1-71.

SAİD HALİM PAŞA, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul ts.

SALİH VECDİ, "Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından: Rağbetsizlik", *Sebîlürreşâd*, XII/287 (14 Rebiülâhir 1332/12 Mart 1914), s. 12-13.

SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.

———, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (1999), s. 23-39.

SÂTI BEY, "Tanzimatçılık Meselesi", *İctihad*, nr. 65 (9 Mayıs 1329), s. 1406-1410.

SERTOĞLU, Midhat, "Mâbeyn Başkâtibi Âtıf Bey'in Hatıraları", *Hayat Târih Mecmuası*, II/11 (1965), s. 65-72.

SEYYİD BEY, "İctihad ve Taklid", *İslâm Mecmuası*, I/4 (1330), s. 104-107.

SIRMA, İhsan Süreyya, "Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abduh İlişkisi", *V. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Târihi Kongresi*, Ankara 1990, s. 611-624.

SOFİ-ZÂDE Mehmed Tevfik, "Islâh-ı Medâris Hakkında Nasıl Düşünmek Lâzım", *el-Medâris*, sy. 11 (19 Şaban 1331/24 Temmuz 1913), s. 201-203.

SOMEL, Selçuk, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*, Leiden 2001.

"Sultan Hamid Devrinde Bir Bahriyelinin Not Defteri", *Hayat Târih Mecmuası*, II/12 (1967), s. 34-39.

SUNGU, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, II, 777-857.

ŞAHİN, İlhan-EMECEN, Feridun, "Amasya", *DİA*, III, 1-4.

ŞEYH ALİ EFENDİ-ZÂDE Hoca Muhyiddin Efendi, *Medreselerin Islâhı*, İstanbul 1314.

ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA SABRİ EFENDİ, *Dînî Müceddidler*, İstanbul 1969.

———, "Dîn-i İslâmda Hedef-i Münakaşa Olân Mesâil", *Beyânü'l-Hak*, I/5 (7 Şevval 1326/2 Kasım 1908), s. 89-92.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2001.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-54.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987.

TUTSAK, Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002.

UBEYDULLAH EFENDİ, "Medreselerimizin Islâhı", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nr. 19 (29 Cemâziye'l-evvel 1327/18 Nisan 1909).

UÇMAN, Abdullah, "Encümen-i Dâniş", *DİA*, XI, 176-178.

UNAN, Fahri, "Bir Âlimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", *OTAM*, sy. 8 (1997), s. 365-391.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.

———,"Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi", *Belleten*, XXVII/108 (1963), s. 601-624.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

———, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dâir Vak'anüvis Lûtfî Efendi'nin Bir Risâlesi", *Belleten*, VII/28 (1943), s. 349-373.

———, "Nizâm-ı Cedîd Ricâlinden Vâlide Sultan Kethüdâsı Yusuf Ağa ve Kethüdâ-zâde Ârif Efendi", *Belleten*, XX/79 (1956), s. 485-525.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1999.

——, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, II, 757-775.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Türk Diline Hizmet Verenler: Abdurrahman Fevzi Efendi", *Türk Dili*, I/3 (1951), s. 52-53.

YALTKAYA, M. Şerefeddin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tan-*

zimat, İstanbul 1999, I, 463-467.

YEDIYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, XIV (1982), s. 1-28.

———, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999, II, 441-510.

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*; İstanbul 1999, II, 573-595.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988.

ZENGİN, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara 2002.

———, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s. 403-409.

ZIYA PAŞA, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennîsi", *Hürriyet*, nr. 5 (7 Rebîülâhir 1285/27 Temmuz 1868).

EKLER

I. XIX. Asırdaki Medreseler ve Mekteplerin Ders Programları

A. Medreselerde Okutulan Dersler*

Dersler	Okunan Kitaplar
Ulûm-ı Arabiyye (Arapça Sarf-Nahiv)	*Emsile, Binâ, Maksûd, Avâmil, İzhâr, Molla Câmi, Kâfiye Şerhi*
Mantık	*Burhân, İsagoci, Tasdîkât*
Fıkıh	*Halebî, Mülteka*
Akâid	*Şerh-i Akâid, Devvânî*
Belâğat	*Mutavvel*
Tefsir	*Beyzâvî, Keşşâf*
Farsça	*Mesnevî*
Hadis	*Buhârî, İbn-i Melek*
Hikmet	*Kadımîr*
Mûsbet ilimler (Hendese, Riyâziye ve Hey'et)	Özel dersler yoluyla okunuyordu.

* Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'i (IV, 7-13) ve metin içindeki "Medreselerde Okutulan Dersler" başlıklı bölümden istifade edilerek hazırlanmıştır.

B. 1294/1877'deki Rüşdiyelerin Ders Programı**

Sınıflar	Okunan Dersler
Birinci yıl	Ulûm-ı Dîniye, Kıraat-ı Türkiye, Medhal Kavâid,
	Muhadarat-ı Türkiye, Ameliyat-ı İmlâ, Ta'dâd ve Terkîm ve A'mâl-i Erba'a, Sülüs, Rik'a
İkinci yıl	Arabî, Fârisî, Lisân-ı Osmânî, Muhâdarât-ı Türkiye, İmlâ, Hesap, Sülüs, Rik'a, Coğrafya, Resim
Üçüncü yıl	Arabî, Fârisî, Lisân-ı Osmânî, İmlâ, Hesap, Coğrafya, Muhâdarât-ı Türkiye, Resim, Rik'a
Dördüncü yıl	Ulûm-ı Dîniye, Fârisî, Lisân-ı Osmânî, İmlâ, Hesab, Coğrafya, Kıraat-ı Türkiye, Resim, Rik'a, Mi'yârü'l-Kelam (Mantık), Hendese, Târih, Usûl-i Defterî, Dîvânî, İlm-i Belâgat

** *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul 1294, s. 391.

C. 1892'de Sancak İdâdîleri'nin Ders Programı*

Sınıflar	Okunan Dersler
I-V. Sınıf	Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Fârisî, Türkçe, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Târih, Usûl-i Defterî, Malumat-ı Fenniye, Hüsn-i Hat ve Resim

D. 1316/1898-99'da Fransızca Dersler Dışında Sultânîlerin Ders Programı**

Sınıf-ı İbtidâiye	Sınıf-ı Tâliye	Sınıf-ı Âliye
I-III. seneler: Kıraat ve Yazı, Rik'a, Ulûm-ı Dîniye, Muhtasar Sarf-ı Türkî	I-III. Seneler: Kavâid-i Lisân-ı Osmânî, Arabî, Fârisî, Hüsn-i Hat (Rik'a), Ulûm-ı Dîniye, Kitabet, Kıraat-ı Türkiye, Ezber ve İmlâ	IV-VI. Seneler: Ulûm-ı Dîniye, Kitâbet, Arabî, Fârisî, Târih-i Osmânî, Ahlak ve Mantık, Kitâbet-i Resmiye, Belâgat-ı Osmânî, Fıkh-ı Şerif, Târih-i İslâm, Tercüme, Hüsn-i Hat

* Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*, s. 140.
** *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, İstanbul 1316, s. 113-119.

E. 1869'da Kurulan İkinci Dârü'l-Fünûn'da Okutulan Dersler***

Hikmet ve Edebiyat Şubesi	Hukuk Şubesi	Ulûm-ı Tabîiyye ve Riyâziye Şubesi
İlm-i Terkib-i Vücud-ı İnsânî, İlm-i Ahvâl-i Nefs, Mantık ve Meânî, Beyan, İlm-i Kelâm, İlm-i Ahlak, Hukûk-ı Tabîiyye, İlm-i Târih, Mükemmel Arabî, Farisî, Türkçe, Fransızca, İlm-i Aruz, Târih-i Umûmî, Âsâr-ı Atîka, İlm-i Meskûkât	Fıkh-ı Şerif'in Muâmelât Bahsi, Usûl-i Fıkıh, Roma Hukuku, Fransızların Hukûk-ı Âdiye Kararnamesi, Usûl-i Muhâkeme, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Ceza Kanunnamesi, Usûl-i Muhâkeme-i Cinâyet, Hukûk-ı Mülkiye, Hukûk-ı Milel	Hey'et, Hikmet-i Tabîiyye, İlm-i Kimya, İlm-i Tabakâti'l-Arz, İlm-i Meâdin, İlm-i Nebât, İlm-i Hayvanât, Hendese, Müselleşât, Hendesenin Cebire Tatbiki, Hendese-i Resmiye, Mezâhir, Târih-i Ulûm-ı Tabîiyye, Riyâziye

*** Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", s. 95.

Belge 1: Bursa müderrislerinden Hacı Yusuf Rûşen Efendi'ye geçim kaynağı olmak üzere ev, kasabhâne ve boyahâne verilmesine dâir 11 Şaban 1248/3 Ocak 1833 tarihli telhis: BOA, Cevdet-Evkâf, nr. 6432.

Belge 2: İstanbul'daki bazı medreselere müderris tayinine dâir 25 Şevval 1269/2 Ağustos 1853 târihli sadrazam arzı ve Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümâyûnu; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 996.

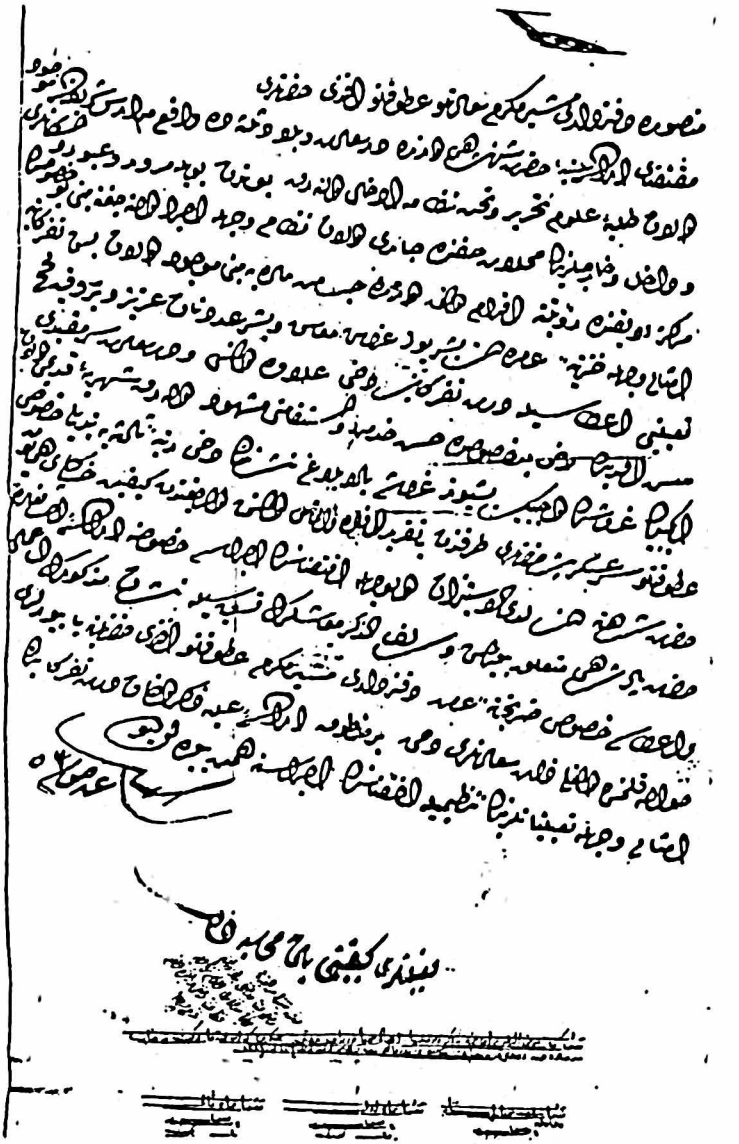

Belge 3: İstanbul Medreselerinde tahrîr yapılmasına dâir Safer 1253/Mayıs 1837 târihli sadrazam buyruldusu; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 6177.

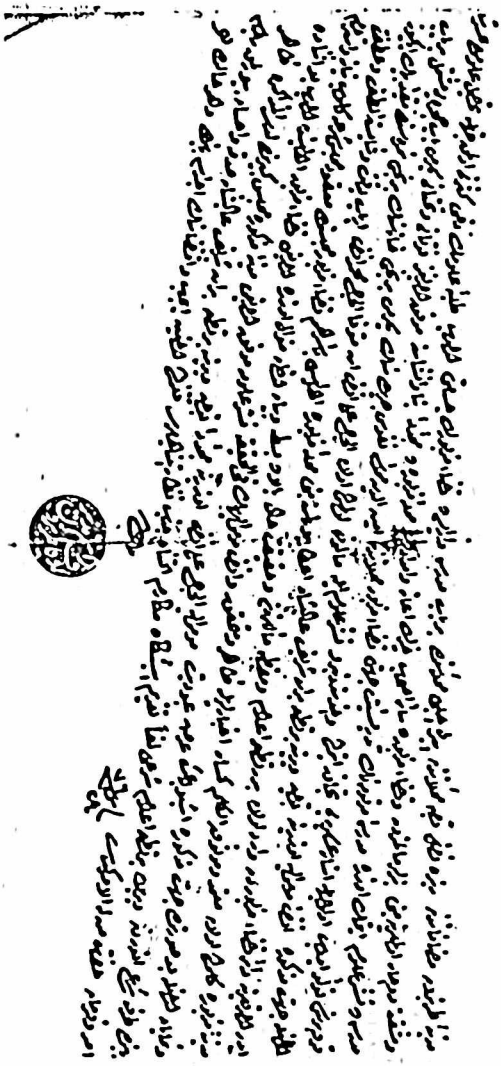

Belge 4: Rize'de halkın yardımıyla medrese inşâ edilmesine dâir Trabzon Evkaf Müdürü'nün 29 Şaban 1276/22 Mart 1860 tarihli telhisi; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 7125.

Belge 5: Süleymaniye müderrislerinden Trabzonî Osman Azmî Efendi'nin memleketine nefyine dâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin 29 Cemâziye'l-evvel 1267/2 Nisan 1851 târihli arzı; BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 13919.

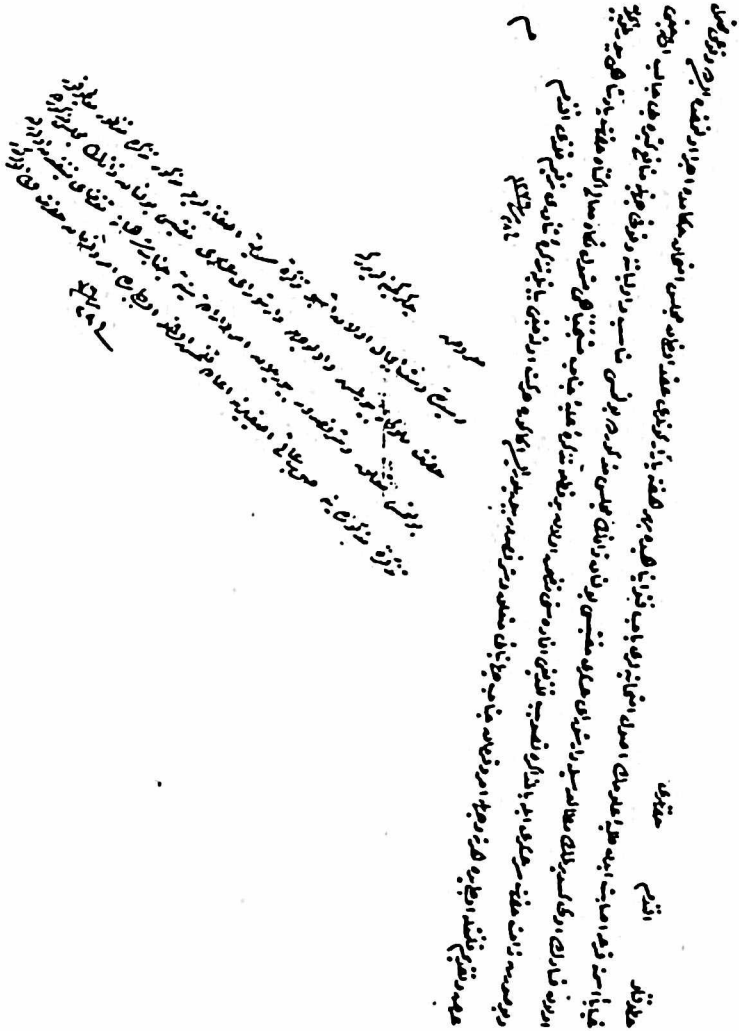

Belge 6: Talebe-i ulûmun askerlik muâfiyeti için girdiği kur'a imtihanında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Müftüsi'nin de bulunmasına dâir 28 Rebîü'l-âhir 1276/24 Kasım 1859 tarihli sadrazam arzı ve Sultan Abdülmecid'in irâdesi; BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 29565.

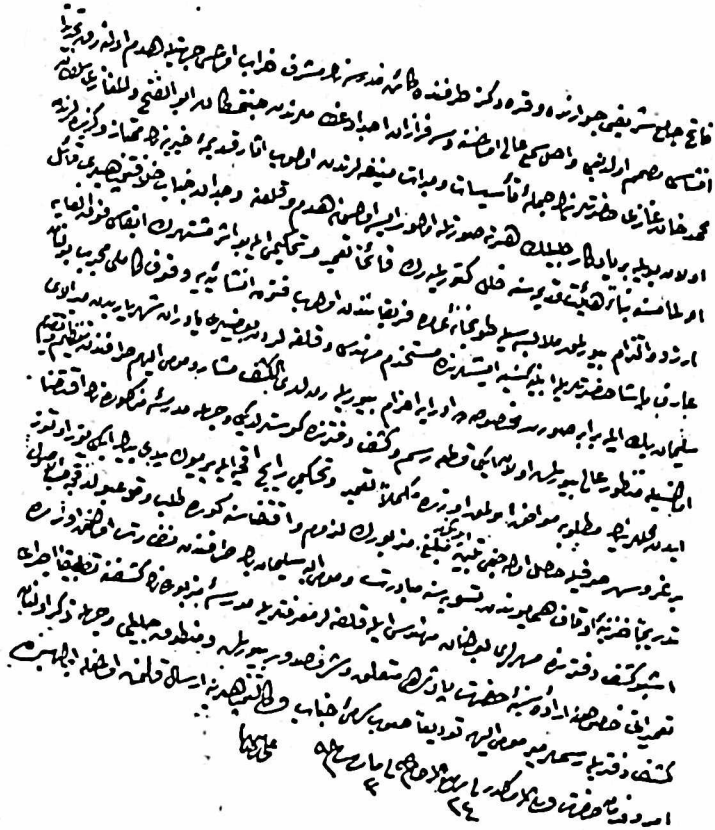

Belge 7: Fâtih Sahn-ı Semân Medreseleri'nin tamirine dâir 24 Rebîü'l-âhir 1299/15 Mart 1882 târihli telhis; BOA, İrâde-Dâhiliye, nr. 68163.

Madde 8: Talebe-i ulûmun imtihanı esnasında gösterdiği gayretten dolayı Bayezid Vakfı Kaymakamı Derviş Ağa'ya 2500 kuruş atiyye verilmesine dâir 21 Cemâziye'l-âhir 1263/6 Haziran 1847 tarihli sadrazam arzı ve Sultan Abdülmecid'in irâdesi; BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 2055.

Madde 9: İstanbul'da mevcut medrese talebelerinin tahrîrine dair 3 Rebîü'l-âhir 1270/3 Ocak 1854 târihli sadrazam arzı ve Sultan Abdülmecid'in irâdesi; BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, nr. 11821.

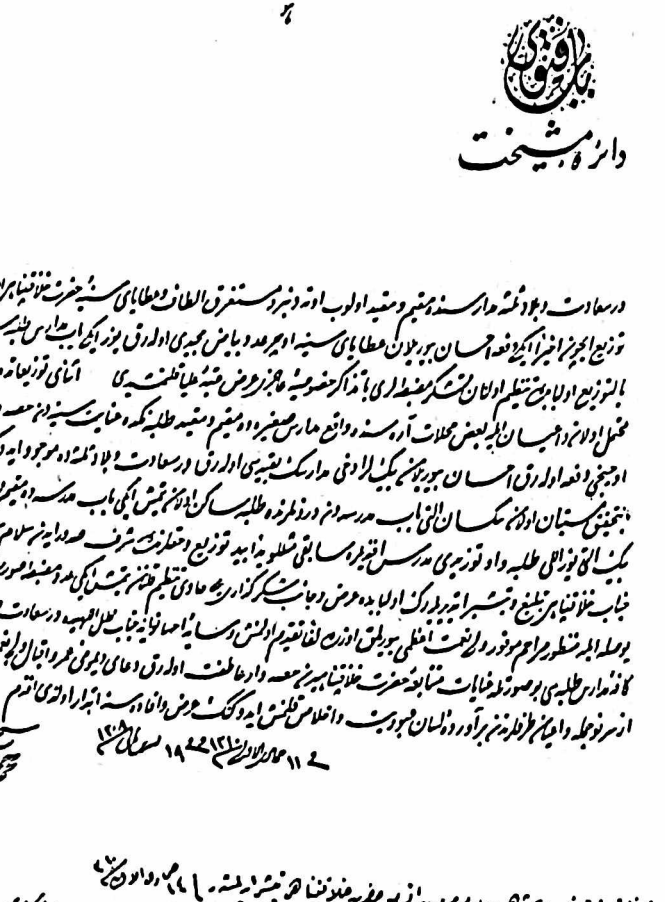

Belge 10: İstanbul'daki 102 medresede bulunan talebelere üçer Mecîdiye altını dağıtılmasından dolayı Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu 11 Cemâziye'l-evvel 1310/1 Aralık 1892 târihli teşekkür arzı; BOA, Y. Mtv., 71/82.

İNDEKS

A
Abdullah Enverî Efendi, 88
Abdurrahman Fevzi Efendi, 79, 114, 152
Acımusluk Medresesi, 41
Âdâb-ı Işârât-ı Kur'ân, 67
Ahkâm-ı Sultan Abdülmecid Defterleri, 24
Ahmed Lûtfî Efendi, 12, 68, 105, 106
Ahmed Midhat Efendi, 42, 43
Ahmed Rasim, 119
Ahmediye Câmii, 120
Ahmet Hamdi Tanpınar, 99, 136
Ak Medrese, 51
Akdeniz, 19, 27
Ali Haydar Efendi, 93
Ali Suâvi, 33, 73, 92, 102, 103, 130, 142, 149
Alparslan, 17
Amasyalı Abdülkerim Efendi, 109
Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi, 69
Anadolu Selçuklu Devleti, 18
Antakyalı Said Efendi, 77
Arapgirli Abbas Efendi, 69, 119
Ârif Paşa, 27
Arminius Vambery, 36
Arslan Gazi Tafgac Han, 17
Âtıf-zâde Ömer Hüsâmeddin Efendi, 32
Avâmil, 101, 107, 115, 117, 153
Ayasofya Câmii, 26, 51
Ayasofya Medresesi, 26, 78
B
Bâb-ı Âlî, 39, 125, 128, 135
Bâb-ı Defterî Câmii, 78
Bâb-ı Fetvâ, 31, 34, 55, 58
Bâb-ı Meşîhat, 36, 39, 46, 53, 58, 110, 120
Bâb-ı Seraskerî, 34, 37, 41
Bagdat, 17, 18, 56, 106
Bahâeddin el-Âmilî, 92
Bahçekapı, 32
Balıkesir, 93, 148
Basra, 106, 108
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 11, 24
Başmâbeynci Hâfız Mehmed Bey, 39
Bayezid Câmii, 69, 80, 87, 88, 114
Bayezid Medresesi, 31, 38, 40
Bayezid Rüşdiye Mektebi, 61
Bayezid Vakfı Kaymakamı Derviş Ağa, 31
Belâgat-ı Osmâniye, 79
Bereket-zâde İsmail Hakkı, 13, 124
Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi, 92
Bevvâb, 29
Beyoğlu, 42, 128
Bezmiâlem Vâlide Sultan, 45
Bilâd-ı Selâse, 35
Binâ, 85, 101, 107, 117, 153
Birgivî Şâkir Efendi, 77
Bodrumlı Ömer Lûtfi Efendi, 68, 120
Bosnalı Mehmed Sûdî, 83
Bozdoğan, 87
Buhârî, 58, 69, 108
Bulgaristan, 81
Burhâneddin ez-Zernûcî, 102
Bursa, 18, 25, 42, 43, 56, 60, 66, 67, 72,
Bursa Kadısı Seyyid Mehmed Dürrî, 67
Bursalı Mehmed Tâhir, 12
C
Cağaloğlu, 61
Cebir Muhâbelesi, 57
Cemile Hatun, 51
Cemiyet-i İslâmiye, 109
Cerîde Muhâsebesi Kalemi, 35
Cerrahpaşalı Sâlih Efendi, 53
cerre çıkmak, 45
Cevat İzgi, 15
Cevdet Paşa, 12, 13, 32, 49, 56, 68, 76,

77, 79, 84, 85, 94, 95, 131, 132, 136

Ceza Kânunnâmesi, 37
Charles White, 35
Ç
Çakmakiye Medresesi, 129
Çanakkale, 41
Çayırlı Medresesi, 77
Çelebî Mehmed, 25
Çerkez Hüseyin Dâim Paşa, 38
çömez, 29, 131
D
Dağıstânî Ömer Efendi, 57
Dâhil Medreseleri, 20
Dâhiliye Nezâreti, 68
Damad İbrahim Paşa Câmii, 76
Damad Mehmed Ali Paşa, 36
Dânişmend, 19, 28, 37
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 33, 34, 61
Dâvud-ı Kayserî, 18
Dâvûdiye Medresesi, 57
Debbaghâne Mahallesi, 51
Defter Nâzırı, 37
Demirkapı, 57
Ders Vekâleti, 12, 29, 48, 68, 93, 108, 109, 140
Ders Vekîli el-Hâc Ömer Efendi, 115
Ders Vekîli Hâfız Ali Efendi, 36
Ders Vekîli Hoca Yahya Efendi, 95
Dersaâdet, 35, 121
Dersaâdet Sermukayyidi Hasan Efendi, 35
Derviş Ali Paşa, 26
Devvânî, 88
Dicle nehri, 17
Dîvân-ı Hümâyûn Ruûs Defterleri, 11
Diyarbakır İdâdîsi, 122
Diyarbekir Kadılığı, 60
Dobnice, 62
Dülger-zâde Câmii, 77
Dürr-i Muhtâr, 101
Dürr-i Yektâ, 126
Dürrî-zâde Abdullah Efendi, 120
E
Ebûl'ulâ Mardin, 14
Edirne, 18, 55, 60, 63
Eğinli el-Hâc İbrahim Hakkı Efendi, 120
Eğinli Hâfız Muhammed Hulûsi Efendi, 88
Ekmeleddin İhsanoğlu, 15
Elfiye, 84
el-Hâc Ali Efendi, 25
el-Hâc İbrahim Efendi, 118
Emeviyye Câmii, 129
Eminönü, 57
Emsile, 74, 85, 101, 107, 115, 117
Encümen-i Dâniş, 61
Endülûs, 18
Enver Ziya Karal, 12, 75, 98
Ermenekli Mehmed Hilmi Efendi, 118
Evkâf Nâzırı, 57, 82
Evkâf Nezâreti, 24, 26, 51, 52, 58, 63, 105, 129, 140
Evkâf-ı Hümâyûn İdare Meclisi, 63
Fâtih Askerî Rüşdiyesi, 117
F
Fâtih Câmii, 19, 36, 47, 68, 69, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 93, 121, 124, 132
Fâtih Külliyesi, 19, 34
Fenârî, 32, 101
Fennî Hasan Efendi, 56
Ferhad Paşa Vakfı, 81
Ferîk Hasan Refet Paşa, 33
Fethiye Medresesi, 67
Fetvâhâne, 63, 70
Filibe, 92
Filistin, 18
G
Galata, 60
Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, 120, 125
Gazne, 17
Gazneli Mahmud, 17
Gelenbevî İsmail Efendi, 77
Gelibolulu Mustafa Âlî, 89
Genç Türkler, 54
Girit, 36, 56
Göktaşlı Câmii, 51
Gülistân, 78, 117
Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi, 88
Gümülcineli Mahmud Celâleddin Efendi, 82
Gümüşhaneli Ahmed Efendi, 47
H
Hacı Ahmed Tâhir Efendi, 92
Hacı Yusuf Rüşen Efendi, 56
Hacıkara köyü, 56

Hâfız Ahmed Efendi, 41
Hâfız Şâkir Efendi, 75, 93
Halebî, 101, 107, 153
Halil Fevzi Efendi, 87, 101
Halîlürrahmân Medresesi, 26
Halit Ziya Uşaklıgil, 47, 117, 136
Hamîdiye Medresesi, 32, 57, 82
Hareket-i Altmışlı, 52
Hareket-i Hâric, 58
Haremeyn Hazinesi, 31
Harput, 25
Hâşiye-i Tecrîd, 19, 20, 72, 90
Hatuniye Medresesi, 47
Hazîne-i Hâssa, 31, 48
Hazîne-i Hâssa Nezâreti, 48
Hazîne-i Hümâyûn, 24
Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, 114
Heybeliada, 118
Hikmet-zâde Ahmed Efendi, 42
Hilmi Ziya Ülken, 127
Hindistan, 106
Hisar Câmii, 47
Hoca Hayreddin Medresesi, 24
Hoca Kadrî Efendi, 54
Hoca Şâkî Efendi, 61
Hoca Şâkir Efendi, 120
Hoca Tahsin Efendi, 109, 125
Hoca Veliyyüddin Efendi, 53
Hocapaşa, 23
Hund Hatun Câmii, 57
Huzur Dersleri, 14
Hüseyin Atay, 14
Hüseyin Hatemi, 16
Hüseyniiyye, 101
I
Ibn-i Melek Medresesi, 52
İbtidâ-i Altmışlı, 60
İbtidâ-i Hâric, 21, 28, 30, 49, 56, 58
İcâzetnâme, 30, 69, 87
İlm-i Tevhîd, 123, 146
İmam-zâde Esad Efendi, 76, 115, 126
İrgatpazarı, 42
İsagoci, 101; 123, 153
İshak b. Hasan Tokâdî, 90
İskender Paşa Medresesi, 52
Islahat Fermânı, 54, 128
İsmail Hakkı İzmirli, 116, 148
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 14
İstanbul, 11, 13, 15, 20, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 35, 36, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 65, 66, 67, 69, 73, 76, 79, 81, 82, 83, 87, 88, 91, 92, 103, 104, 106, 115, 117, 119, 120, 123, 125, 131, 134
İstanbul Kadısı, 20, 115
İstanbul Müftülüğü, 11, 13, 140, 143
İzhâr, 32, 101, 107, 117
İzmir, 1, 47, 62, 116, 117, 121, 122, 136
İzmir İdâdîsi, 121, 122
İzmit, 41
İznik, 18
İznik Orhâniyesi, 18
İzzî, 85, 101, 107
K
Kadı Iyâz, 101
*Kadımî*r, 77, 88, 101, 153
Kâfiye, 32, 83, 84, 85, 101
Kâfiye Şerhi, 83, 153
Kâfiye Tercümesi, 84
Kafkasya, 134
Kamber Baba Dergâhı, 64
Kandiye, 36
Kânûnî, 9, 20, 21, 141
Kaptan Paşa Câmii, 53
Karadeniz, 19, 26
Karahanlılar, 17
Kasîde-i Tâiyye, 77
Kâtip Çelebi, 89, 90
Kavâid-i Osmâniye, 61, 79
Kavâid-i Türkiye, 79
Kavl-i Ahmed, 101
Kayseri, 57, 67
Keçeci-zâde Fuad Paşa, 23
Kelemençeli Hacı Mustafa Efendi, 81
Kemal Ahmed Paşa, 25
Kesik Minare Medresesi, 88
Keşşâf, 80
Kethüdâ-zâde Ârif Efendi, 78, 92, 152
Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, 100
Kılıç Ali Paşa Câmii, 38
Kılıç Ali Paşa Medresesi, 45
Kilis, 88
Kırım Savaşı, 36
Kırımlı el-Hâc Hasan Efendi, 62
Kirmasti Medresesi, 52
Kitâbu Meşârıhı'l-Envâr, 82

Koçi Bey, 89
Kont Bertrande, 44
Konya, 26, 51
Kozanlı Mustafa Efendi, 59
Kuleli Vakası, 38, 41, 54
Kur'a imtihanları, 32
Kur'a Kânunnâmesi, 32
Kur'ân, 45, 67, 69, 74, 81, 89, 114, 141
Kuyucaklı-zâde Mehmed Âtıf Efendi, 92
Kuzey Afrika, 18
Küçük Ayasofya, 82
Kütahya, 56
L
Laleli Câmii, 118
M
Maârif Nezâreti, 60, 117, 122
Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, 117, 123
Mâbeyn Başkâtibi, 49, 50, 151
Mahmud Celâleddin Paşa, 12
Mahmud Esad Efendi, 122
Mahmud Paşa Câmii, 78
Mahmud Paşa Medresesi, 41
Mahrec, 60
Maksâd, 85, 101, 107, 153
Mâliye Hazînesi, 31, 58
Mâliye Nezâreti, 26
Manisa, 51, 93
Mansûre Defterdârı, 35
Manzûme-i Tertîb-i Ulûm, 90
Mâverâünnehir, 17
Mecelle, 119
Mecîdiye altını, 46
Mecîdiye nişânı, 63
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, 61
Meclis-i İmtihan-ı Kur'a, 33
Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm, 33, 63, 70
Meclis-i Maârif, 32, 60, 92
Meclis-i Mebûsân, 41, 59, 106, 146
Meclis-i Mesâlih-i Talebe, 29, 42, 46, 51, 52, 66, 69, 82, 140
Meclis-i Muhâsebe-i Mâliye, 57
Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye, 61, 63, 121
Meclis-i Umûr-ı Nâfia, 61
Meclis-i Vâlâ, 26, 27, 37, 52, 57, 114
Meclis-i Vükelâ, 40, 67, 110
Medîne, 17, 144
Medrese Hâtıraları, 13
Medreseler ve Modernleşme, 15
Mehmed Âkif, 78, 137, 145, 147
Mehmed Esad Dede, 77, 78
Mehmed Sâlih Efendi, 67
Mehmed Sûreyyâ, 12
Mehmed Şem'î Efendi, 33
Mehmed Zihni Efendi, 124, 136
Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti, 114
Mekke-i Mükerreme, 24, 57
Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye, 118
Mekteb-i Harbiye, 113, 114, 122
Mekteb-i Maârif-i Adliye, 62, 114, 115
Mekteb-i Mülkiye, 122, 123, 124
Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, 114, 115
Mektep ve Medrese, 15
Melikşâh, 17
Menâr, 119
Merv, 17
Mescid-i Nebevî, 17
Mesnevî, 77
Meşîhat Arşivi, 12, 140
Meşîhat Dâiresi, 11, 29, 63, 66, 70, 102, 104, 118
Meşîhat Makâmı, 31, 55, 58, 66, 67, 70, 94, 101, 102, 103, 122
Meşîhat Müsteşârı İbrahim Hakkı Efendi, 69, 82
II. Meşrûtiyet, 15, 20, 66, 105, 136
Mevlevî Şeyhi Abdülkadir Efendi, 52
Mevleviyet kadılığı, 59
Midhat Paşa, 38, 78
Midilli, 52
Miftâh, 19, 20, 72
Mikyasü'l-İhsan, 79, 114
Miralay Abdülkerim Bey, 39
Miralay Süleyman Bey, 27
Mirlivâ Hasan Paşa, 38
Mirzâ Safâ, 78
Mirzebân Şâh Hâtun Dârü'l-Hadisi, 82
Mısır, 18, 54
Mîzâncı Murâd Bey, 108
Mizanü'l-Adl, 60
Molla Câmi, 32, 85, 153
Muallim Cevdet, 15, 130, 131, 133
Muallim Emin Bey, 15
Muallim Nâci, 13
Muallimhâne-i Nüvvâb, 59, 99, 100
Müciz dersiâm, 69

Muhammed Abduh, 101, 105, 106, 142
Muhbir, 74
Muhtasar Meânî, 101, 108
Murad Hüdâvendigâr Vakfı, 66
Musa Cârullah, 137
Musa Kâzım Efendi, 66
Mûsıla-i Sahn, 20, 52, 60
Mustafa Nâili Paşa, 44
Mustafa Reşid Paşa, 36, 109
Mustafa Sabri Efendi, 66, 75, 76, 137
Mustafa Tevfîk Efendi, 33
Mutavvel, 32, 72, 77, 84, 85, 101
Muvakkithâne, 19
Mûbahat Kütükoğlu, 15
Müderrislik ruûsu, 30, 31, 50, 59, 103
Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn, 86
Mükrimin Halil Yinanç, 136
Mülteka, 101
Mütercim Rüşdü Paşa, 39
N
Nâfi Atuf Kansu, 14
Nakibü'l-Eşref Kaymakamı Aclôn-ade, 52
Nâmık Kemal, 134
Nâsır Sebüktekin, 17
Neseft, 88, 121
Nevşehirli Halil Vehbi Efendi, 64
Ni'met-i Islâm, 124
Nicolas Iorga, 73
Niğdeli Seyyid Mehmed Efendi, 51
Niş, 41
Nişabur, 17
Nizâm-ı Cedîd, 126
Nizâmiye Medresesi, 18
Nizamü'l-mülk, 17
O-Ö
Oda-nişîn, 29
Odunkapısı, 24
Orhan Gâzî, 18, 23, 71
Osman Azmi Efendi, 53
Osman Nuri Ergin, 14
Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, 14
Osmanlı Medreselerinde İlim, 15, 149
Osmanlı Müellifleri, 13
Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, 14
Ödemişli Mustafa Efendi, 52
P
Papasoğlu Medresesi, 68
Pertevniyal Vâlide Sultan, 97
Pîrî Çelebi Mahallesi, 25
R
Ramazan el-Mağrîbî Medresesi, 52
Ravza-i Terakkî Mektebi, 120
Resâil-i Erba'a, 117
Risâletü'l-İmtihan li'r-Ruûs, 31
Rize, 25
Rodos, 41, 129
Rusçuk Kadılığı, 60
Rusçuklu Ali Efendi, 62
Rusya, 36, 106, 128
Ruûs imtihanı, 30, 31, 49, 60, 120
S-Ş
Sadık Albayrak, 13
Sâdıkiyye Medresesi, 104
Sadrazam Âlî Paşa, 49, 54, 67
Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, 73
Sadrazam Kâmil Paşa, 43
Sadrazam Mahmud Nedîm Paşa, 39
Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, 39
Sadrazam Raûf Paşa, 35
Sâhib Ata Medresesi, 26
Sahn-ı Semân, 19, 20, 21, 26, 28, 59, 69, 90
Said Paşa, 13, 83, 101, 123
Sakk-ı şer'î, 100
Sâlih Nâzım Efendi, 120
Saraçhâne, 69
Sava Paşa, 125
Selim Sâtı Paşa, 114
Senih Efendi, 33
Serasker Redif Paşa, 41
Seyyid Ahmed Âlim, 51
Seyyid Ahmed Nazif Efendi, 63
Seyyid Ahmed Râgıb, 25
Seyyid İbrahim Halil Efendi, 52
Seyyid Mustafa Efendi, 51
Sicill-i Osmânî, 12
Sinan Paşa Mahallesi, 73
Sinan Paşa Medresesi, 42
Sinop, 67
Sivas, 60
Son Devir Osmanlı Ulemâsı, 13
Son Hattatlar, 13
Son Sadrazamlar, 13
Son Şâirler, 13
Suhte, 19, 28

Sultan Abdülaziz, 25, 26, 31, 38, 39, 40, 50, 53, 54, 58, 60, 65, 69, 92, 101, 102, 119, 125
Sultan Abdülmecid, 24, 25, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 45, 49, 50, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 70, 100, 141
Sultan Ahmed Câmii, 114, 115
Sultan II. Abdülhamid, 11, 13, 27, 34, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 63, 68, 83, 103, 110, 121, 122, 123, 124, 129
Sultan II. Mahmud, 35, 41, 44, 56, 57, 62, 63, 78, 80, 88
Sultan II. Murad, 18
Sultan III. Ahmed, 102
Sultan III. Murad, 20
Sultan III. Selim, 30
Sultan V. Murad, 40, 63
Sultan Vahidüddin, 120
Sultâniye Medresesi, 25, 93
Sûriye, 18
Süleymaniye Câmii, 77
Süleymaniye Dârü'l-Hadisi, 21, 28, 49
Süleymaniye Medreseleri, 20
Şâfiye, 85
Şâir Eşref, 93
Şam, 52, 92, 108, 129
Şanlıurfa, 26
Şehabettin Tekindag, 15
Şehrî Hâfız Efendi, 53
Şehzâde Câmii, 27
Şehzâdebaşı, 76, 119
Şemâil-i Şerîf, 101
Şer'iye Sicilleri Arşivi, 13
Şerh-i Akâid, 77, 88, 101, 121
Şerh-i Mevâkıf, 72, 90, 108
Şeyh Ahmed, 38
Şeyh Ali Efendi-zâde Hoca Muhyiddin Efendi, 107
Şeyh Sa'dî, 78
Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Beyefendi, 58
Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi, 52, 53, 60, 79
Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, 27, 64, 105
Şeyhülislâm el-Hâc Halil Efendi, 81
Şeyhülislâm Hacı Mehmed Refîk Efendi, 53
Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, 39, 65, 77
Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi, 40
Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi, 31, 37, 49, 70, 82, 99, 100
Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi,, 70
Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi, 41, 50
Şeyhülislâm Sadeddin Efendi, 31, 32, 34, 58, 67
Şeyhülislâm Turşucu-zâde Ahmed Muhtar Efendi, 33
Şeyhülislâm Üryânî-zâde Ahmed Esad Efendi, 55, 110, 123
Şirket-i Neşr-i Kütüb-i İlmiyye, 83
Şûrâ-yı Devlet, 27, 143
T
Ta'lîmü'l-Müte'allim, 102
Tabhâne Medresesi, 34
Tahta Medrese, 41
Takvîm-i Vekâyi, 63
Tanzimat Fermânı, 98
Târih-i Cevdet, 61
Târih-i Umûmî, 108
Tarîk Defterleri, 12
Tarsûsî, 108
Tasavvurât, 88, 101
Tasdîkât, 88, 101, 117, 153
Tasdîkât,, 88, 101
Taslic, 62
Tatarpazarı, 62
Tefsîr-i Beyzâvî, 74
Telvîh, 19, 72, 108
Tercümân-ı Hakîkat, 42
Tetimme, 19, 69
Tezâkir, 12, 13, 95, 143
Tikveşli Yusuf Efendi, 93
Tire, 24, 52
Tırnova, 81
Tırnovalı Mahmud Efendi, 47
Toderini, 91
Tophâne, 41, 45, 61
Tophâne Meclisi, 61
Tophâne Müşîri Damad Mahmud Paşa, 41
Tophâne-i Âmire, 27

Trabzon, 25, 26, 53
Tunus, 104
Tunus Beyi Muhammed Sâdık Paşa, 104
Tunuslu Hayreddin Paşa, 101, 103, 142
Türk Maârif Târihi, 14
U-Ü
Ubeydullah Efendi, 136
Ubicini, 38, 63, 73
Üsküdar Selimiye Câmii, 120
V
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 24
Vakit, 40
Vaz'iyye, 101
Vefa, 52
Velediyye, 101
Vezir Câmii, 56
Vezneciler, 114
Vidinli Mustafa Efendi, 81, 84
Vizeli Selim Sabit Efendi, 116
Y
Yâd-ı Mâzî, 13
Yahya Kemal, 91, 145
Yakub Çelebi Medresesi, 56
Yanya Mebusu Abdûl Bey, 106
Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi, 80, 88
Yaşar Sarıkaya, 15
Yavuz Selim Câmii, 69, 120
Yemen, 108
Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 53, 141
Yenişehir Fener, 60
Yerköylü Hoca Ali Efendi, 68
Yeşil Câmi, 25
Yıldırım Bayezid, 72
Yıldız Sarayı, 43, 122
Yusuf Kâmil Paşa, 25
Z
Zabtiye Nezâreti, 42, 54, 55
Zemahşerî, 80
Zeytûne Medresesi, 104
Ziya Gökalp, 122, 128, 133
Ziya Paşa, 74, 75

Osmanlı Tarihi araştırmalarında medreseler, belki de üzerinde en az çalışılan konulardan biridir. Menşei, İslâm Tarihi'nin ilk dönemindeki Suffa Ashâbı'na kadar götürülen medrese geleneğinin, Osmanlı Devleti'nde, teşkilat yönünden en mükemmel seviyeye ulaştığı, târihi bir hakikattır. Ancak, zamanla eski ihtişâmını kaybeden medreselerde tedrîcî bir gerileme başlamıştır. Bu sebeple, diğer Osmanlı müesseseleri gibi medreselerin de, siyâsî ve askerî gerilemeye bağlı olarak bir gerileme ve çöküş süreci yaşadığı sıkça ileri sürülmüştür. Kânûnî devrinden sonra, medreselerin tamamen içine kapanarak, yeniliklere kapalı oldukları ve eğitim seviyesinin giderek düştüğü kabul edilmiştir. Böylece XIX.asra gelindiğinde, medrese sisteminin iflas noktasına sürüklendiği şeklinde yaygın bir kanaat ortaya çıkmıştır.

BEYAN

ISBN 975-473-324-4

9 789754 733242

internetten sipariş için

www.kitapyurdu.com